नं० ३८-ख

महाभाष्य प्रदीपोद्यातः

५म अध्यायः (अपूर्णः)

पत्राणि २६

नं० ३४ - घ
महाभाष्यप्रदीपोद्घात:
प्रथम अध्याय: (अपूर्ण:)
पत्राणि २-६

० पञ्चमध्यायपर[illegible]

नं. २४-घ
महाभाष्यप्रदीपोद्योत
५८ अध्याय
(अपूर्ण)
२५ पत्राणि
[illegible]
कर्त्ता-
नागेशभट्टः

1

कै.टी. श्रीगणेशाय नमः । मा कर्मफलः । ननु फलाभावे कर्मानादि स्वस्याधिकार्यत्वेन भावे मार्गे वनं किं सर्वमिति तन्मात्रोक्तं स्वेनवी
१ जमिति वेत्तमुत्रवमयाप्तेव । दूरा॰ बुधिनिर्दिशात्पेयरवताप्तस पानेंदु न्यायरु इत्येवेतिननुक्र इत्येवत्ताना बाक्ता त्वामावाम्पे रुहि
नेमिद्धमेवे मतनग्राह यात्कर्मादिति ननुविहितो विहितं इति पुनरुक्तमतनग्राह पुनरिति मकर्षमेव रशपति सवृत्ति ॥ न
न्वधिकारत्वोपि विधिवत्करमधिकार इत्येतन्मज्ञानापावधिनिर्देशावश्यकत्वे किं तत्राह यदमतनग्राह इत्यतीति नतु मति योग
मिति योगे योगे इति वचनतत्क मतनग्राह यति योगमिति त्यागस्य इति । उत्तरश्लोकस्थितिरूपः ॥ तस्मैव नैव निराकांक्षत्वाच्छ ६४
इत्यस्यासंबंधो नग्राह न हीति यतेन श्लोकसंबंधेन निराकांक्षत्वात्मकरणात्तदेवस्याकथं संबंध इत्यपास्तं स्वाधीनत नय
त्व यत्ने न तस्यापि संबंधसंभवादिति भाव केचित्तु इति संज्ञापरिभाषयोः पूर्वपोरविपरस्परसंबंधरहस्यनाद
भावित्वादित्यत्राह वि: ननु तस्मेहि तमिमाहेत्यामा यमहः तिविषयेवदिनार्थच्छेदोविशेषमहतिप्रत्यैतिलेवीधोतेमत
ग्राह न स्मोरित्यादि ॥ ननु कर्मादि स्वरूपस्य विशेषणत्वेन कथं साधनत्वमतनग्राह यद्यपीति साधारणेनैः पूर्व इति भावः साहि
त्या बुधिनरपेक्षयापरत्वानेतनात्मतिपारनतात्पर्ये याबधिनिर्देशादिति शेषं तत्र इ स्मिन्पक्षे इति पूर्वपक्षे तु भ्रमतः गल॰
निर्देशादित्यभिमानः ननु बावबनमित्यस्वविनाभावाहुविरित्युदाहरणमसंगतमतनग्राह विजयेति नाशाद्यपर इतिभा १

स्यापावधिलेनेइ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अर्थस्य स्वविकारातिरिक्तापदादिष्ववर्त्तितामाभावादनन्तरमाह तत्रेति विप्रतिषेधवार्त्तिके इत्यर्थः सामर्थ्यादिति अपदादिषु तस्मिन्नो
कै. टी. वर्त्तितया तदभावादिति भावः अन्तिर्थेदिति विशेषा इति तत्स्वरूपात्प्रत्ययविकारादयश्चकाराः शब्दा इत्यर्थः तस्य धात्वंशे चैवार्तिताथ्या ॥२
२ द्विप्रतिषेधसंगतिरिति भावः एवं सत्यविकारेष्वस्थानेऽस्यापूर्वत्वं मत्वाऽपदादिषु तस्य स्वरूपादन्यत्रौपसर्गिकार्यमुक्तं
इदं तत्स्थानत्वेऽपि वार्यत्वमुच्यते ननु हितावधौ प्रत्ययविधानेऽपपत्तेः किमुच्यते प्रत्ययानुत्पत्तिरित्यत आह पदपूर्वसाधिते
लं स्ते इत्यत्वाद्यौ इवेधनमशोधितः कारकत्वाभावेऽपि हिततमिति चोध्यं अत्र वचनमिति छिद्र इत्यनेन दर्शितं व इत्यर्थः पदछिद्रानुम
विधेः क्वचिद्विशेषोऽस्त्वित्यनुपपत्तेस्तद्वपवार्यत्वाभावादित्याशयं न कर्त्ते नावयवानामेवावयवार्थत्वादिति भावः नन्वेवं ना
म्यन्तेऽनमितिन निषेध इत्यत आह पक्ष्ये तिसंज्ञकल्पचक्राऽऽनामतज्जन्यचक्रानित्यत्वपानुमपयितिं परिहरति नेपारिसादिनाः सामा
न्यविशेषाभावादिति तत्त्वाभावादित्यर्थः क्वचित्तु सामान्यविशेषाभावादिति पाठस्तत्राप्ययमर्थः सामान्यतो धर्म्मे विशेषधर्मकृताभा
वादित्यर्थः सामान्यविशेषभावाभावादिति क्वचित्पाठः भाष्येऽस्मिन्निदं तु शास्त्रीयदिडितिशास्त्रीयादिभ्यो य इति पाठस्तत्र सामर्थ्यपि कृदिति
भावः सादृश्याभावादिति संस्थानकृतसादृश्याभावादित्यर्थः रथांगविशेषः इतिरथांगस्य चक्रस्य विशेषो वयवविशेषस्य
धीः यथानामेदं तथा चक्रस्यापीति सादृश्यमितिभावः अवयवस्योऽविशेषोऽतस्माद्रथांगस्य वितिपदान्ताद्वक्षेत्रे स्य इति अत्रेति ग्रस
एवं चक्रमिति नवयदितोऽधारताधमावेऽवय वस्यापि तदभावइति भावः। तत्रावेतिनाभिसमीपवर्तिदेशाभावे इत्यर्थः॥ २

निर्मीशासौ कपीर्थमितिभावः तत्र नामेरितितन्त्रहृतिम् लकाद्यस्य पदस्यावादिरपर्थः विकारद्वारा तद्योगात्त्व वक्ष्यमपि नम्पामि
तिभावः ननु इत्तिद्वयकःत्वनामीरुवेरावद्ध्रीहिरगाऽनरागीत्येवपुकमनग्र्याह चक्ष जातीतिः अन्नरवत्त्वकार्थत्वमुपपादप
तिभाष्ये रुपते दृतिसमुदायादितिग्रहणग्रन्सान्वारपीत्यर्थः ननु गुडांगानरयोगाद्विहृतित्वेपि वक्ष्यमाणमिः कथंविहृतिर
नग्राह भाष्येतनावयवादितितद्यावदेतत्त्रेतिः सोऽन्तनादीतिः अन्तनादिगुडागुडनामि संज्ञकस्य स्वात्मकावयवस्यतद्
हितः स्वयंमहृतिरित्यर्थः नचेवमवयवस्यनामेनेप्यत्वेपि अवयविनिवक्तेकथंतद्वयवदेशोत आह इपते हितिः भाविविकारो
जनादिगुडागोगत्वदपेक्षयातत्वः मङ्गतिव्यपदेशोपेते इत्थानामित्वक्षरगोवयवद्वारेदेशोऽत्यर्थः महृतावितिमहृतेः महृताति
त्यर्थः अन्नामिधानादितिभावः कंवलाद्यः ननुते नकंवलस्य शाहक्ताधुवत्त्वबोधनेपि स्वरूपार्थवादिषिरनग्राहहेतेति लोकेवदेवेति
वोधः ननु यदिमात्रामर्थीः संज्ञानुशद्व इतिकथंतयोः सामानाधिकरण्यमतआह संज्ञापतद्वृति यदिमात्रांरूपाकंवलमाद्रे
नगाम्यते द्वात्यर्थः शतिदावयवा द्वन्द्वा द्विहिताः अत्राह विभक्त्यन्तसमासयन्तहृत्वाज्ञापकमिहितुतरंतविधेः कस्मात् संज्ञानामार्थमि
त्वाहाविवेहाविद्वर्वीरत्वमितिः स्वलपदः भाष्येकारांतद्वृति अन्नरादव्यपामितितिलि धातिग्रन्थयेति अन्नामानरविभक्तनेतिवत् कि

इत्यादेशवचनं इत्यस्य

चनोन्तस्य हलोनन्तस्य ह ि षी पमितिस्यादित्यत तोपद्हवचनेचावयवक्रमेव: स्वरूपनिरूपणं स्वरूपस्यस्याक्षाच्छेदेन बोधनं· ननु बहुत्वनरशाद्दस्यब्राह्म
कै. टी. णावर्णाया त्वेद्दवद्द्ष स्यद्द्यस्मर्णाद्य क्षे कृतो युक्तिर्न दर्शितेत्यत आह बहुत्वशाद्दस्येति· अनेकार्थत्वं च कृत्स्नत्वासत्त्वनानात्वापरिहतेः इष न्न
३ षयोस्तु नान्यतरस्याप्यनेकार्थत्वमिति भावः नात्रैवनियमस्तु इति· एकैकेनैव विग्रहहन्द्वेव विस्पर्धः तथा च सति त्रैशब्दस्यासिद्धेर्न
स्यादिति भावः भिन्नेति विग्रहप्रयोजकत्वभवतित्र सातित्र [illegible] व समस्यमः कर्मेति भावः एव मपि हस्योहि नमितिविग्रहवा
क्यमिवेयमत उपपन्नमेवात आह पञ्चरेति कालस्तोमः अनयरवरयोगा विग्रहत्वान्नोत रकालिक त्वात्समस्यपनत द्भाव ज्ञानस्य·
द्दस्यपि· प्रतिपालस्तोकत्वेति बोध्यं· अतआत· कस्यनिर्देशस्याग मकत्वमतआह योपमितिविर्वस्यानार्थेति पि अङ्गोगि
नष्टाव्याहि बहिता नार्थस्यार्थः तत्कार्येति· निर्देशकार्यस्यार्थः समस्यपार्थनिर्देशकार्यं च सबोगतन्त्रन्तरर्थतनीति· भाष्ये पूर्वपदार्थ
प्रधानेद्दति पूर्वपदार्थनिरूपितसाधान्यवतिहितरूपेऽर्थसन्यपदस्यतोको द्दतियोधः तदेव स्पृस्यादवतिपित्रयोगायेत्यादिना
निवृतिर्निसिध्यतीतिनिसमिति पस्यसमसपेन संबंधान्महाविभावानिवृतिरेव स्यादितिभावः राजेति· राजा वापोभ्यां पदिहितेन
सपञ्चस्याद्द्योगातरपञ्चमस्यामेवेत्यर्थादिप्यसिद्धिरिति भावः निसमिसस्यैव विवरणं योगोनरपञ्चम्यामेवेति· भाष्ये ह्द्ह्चेत्यादि राम.
नाः सत्यवांतरविभाधानेद्दापांतरसाहेन्द्रचेति· पयान्यासेवप्यासिद्ध्यतिनदाहस्यासत्यदृस्यादि योगोधनमिति· क्रमीति यतीति मा ३

वः ननु त्वयापि धनमेव भोगपदार्थो स्वजनग्राह्य धनवानपीति· ननु द्रव्यपदार्थोप्येन तु स्वमनग्राह्यवान्नित्यमिति· मन्यते नासाविति· एवं हि
पित्रादिना धनस्य विशेषणतामपुत्रकस्यादिति भावः ननु भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वेन दृशोपकारकपोगेन स्यात् अत आह समुख
येति· मुक्तेर्भोगमेवेति मुक्तेन शरीरमेवेत्यर्थः ननु सर्वमिति· अन्नमप्याहेत्यत्र पृथक्कायपोतिकोशः संगच्छते इति भावः अन्नं ततो
दिति· भाष्यमात्मा राम त्कोशः प्रसिद्धतरार्थविरुद्धमिति भावः नन्वेवं वहुवचनं स्यात् न आह समस्तार्थेन समेति· चैतन्नित्वं न त्वय
ति स्यादेकवचने· संख्याश्रोतीति· पंचात्मकः के वर्वत्व संख्याबोधकाद्वामिमानः व्यतिरेको भेदपूर्वकः संबंधः सामान्यसंबंधाभावा
त्संबंधोपगमनपेक्ष्य संबंधाभावात्· अनेन सापेक्षत्वात् सामर्थ्याद् दृष्टत्वं च स्फुटतः संबंधपदमितिचेत् पितृद्विजोपापेक्षत्वेन सा
पेक्षत्वं चे ऽ धंधानि तेवरे संबंधोपविशेषण सापेक्षतया संभाषितं नैव विशिष्य संबंधोपदतितु त्वाव सापद्धज्ञाचेति बोध्यं· नैव इति
स्यमुह्यतां महताविभाषा यानि तत्र यथापि स्यात् ननु तत्र तामिति· अन्यथा त्वानुवृत्तिरथ तत्र संभाष्येतेति भावः अत्र समानाधिकरणत्वानुपपत्तौ
वीतमाह महाजनशब्दश्चेति· सर्वं पुरुषा भांभाष्य सर्वोत्सवेति व्यो ऽ भ्यामिति· सर्वो विधाय कं शास्त्रवेति व क्ष्यंश्च धिकरणास्य न२
बोधत्वविवक्षायां षष्ठी· अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्येति शब्दस्वरूपपरस्येत्यर्थः एवं च समर्थ नेदं च सर्व नामत्वाभावेन न तरतिरेको ऽ
शमस्ति· भावः तस्यानित्यत्वादिति तु नत्वं· ननु समर्थविभक्तिनेनिर्दिष्टेन ग्राह्यत्वमर्थोऽपीति· तेनेति तत्रापीति सौत्रत्वात् ह्रस्व

कै. टी. भावः तत्र प्रत्ययस्येति तस्य वध विकारणसंभवाच्चेत्यपि बोध्यं । अन्ने कार्यत्वाच्च वध्यादिशब्दप्रयोगोपपत्तेरर्थविकृतेः ननु प्रकृतिविकृ
तिभावः स्याल्लेकार्यत्वरूपफलस्यत्वाच्च मिथारानहावश्येति ननु कार्यस्यैवं प्रहस्यकथं कारणत्वरूपं प्रयोजनत्वं तत्र चेत्कारणा
४ दिकानुरोधेन कारणत्वपर्यावसायाग्रहणमतत्राह प्रत्यत्ते नेति । इन्द्रकारणादिकानुपपत्ते चनीयायानुरोधेनोभयप्रसङ्गपत्तेत्वात्
त्यत्तद्गतिभावः छन्दसि पञ्चमिभाष्येण पञ्चमीपर्यायमीतिः उपधापर्यायमिति सिद्धिः तस्यार्थे प्रत्ययमानुपपत्तिरिति स्वार्थः ननूपधाया आदि
त्यस्योपधिशब्दाभावादिति नार्थः तस्य क्रियमाणपाठस्य अन्त्याल्लिङ्गत्वादन्त्यग्राहोपधीत्यादि । अन्त्योपधे पञ्चदश्योपार्थत्वादि
कृतिपाचीनानीत्यर्थः तदेवाहैकस्मिन्वेति एवं च तदर्थे स्यापन्नभावदुपयपिद्धानितं । भाष्येन चेति । अन्त्योपधे पयपदश्यास्यो
र्थः प्रकृतिनीलीत्यर्थः तदेवाह पाठेन तद्यांगमिति । पद्यांगमनुपपत्तिप्राद्वावंतदेवोपधेप्राप्नोत्यनुतदर्थः तन्न
र्थो मस्य कृदन्तत्वेपि तनोत्यिनेवसिद्धिरतः अत्राह उपधेयेति । तदेकवत्ताप्रपाकुयोगत्यत्तदर्थः एवं च स्वार्थे
कप्रकरणेऽप्याम्नीयस्याधारत्वादितिनोपधेप्रसङ्गः स्यादिति भावः । शिष्टिद्वितीयत्वयेति । उभयोपात्तिनस्त्वाप्रापादिति भावः
ननु वृत्तसर्वत्रयोरस्याभेदेनप्रकृतिविकारभावः स्यादेवेत्यत आह पद्येति । ननु कर्षभाष्यानुरोधेनानुवृत्तिरेव न स्यात्प्ता राम.
बहूनामनुग्रहात्तन्नत्वेकोपधार्थमननुवृत्तिः स्यतेदेकमिति । पायादन्त्याह कर्षणेति । मुख्यार्थस्यैतस्य च नमिधाना ४

ऽन्यस्य तस्य पर्यन्तिभावः । न च निर्तिकरणे नैगानतिप्रसंगेनत्वर्थमित्यनुक्रमतिर्व्यर्थ इत्यत आह इति करणेति । अवरणीयं सूत्राकाश
मिति । अवरणेति । सूत्राकाशस्य स्यादित्यर्थः इत्यपि मानः । अवलापीति । अनन्यथास्त्राकाशमेवावरणीयमिति मे एतिवं धनाशक्षीन
स्यात्तत्रोपि तन्मे देन सूत्राकाशस्यावरणीयत्वं बस्यात् तत्र दर्थमपि तस्येवेति भावः । ननु प्राक् न गुणादेस्वयामित्यनुमानु
मादिर्वालिरूपास्य वनगते पामत आह वल्लस्य वस्या । पामिति । गुणानां कुङ्कुमादिरूपाणां हिरण्यादिरूप संनिवेशमात्रलक्षणतो
वा । ननु ... पामित्यनुमानं कारादिर्वालिरूपास्य वनगते पामत आह वस्य वस्या । पामिति । गुणाः कुङ्कुमादिरूप
लोहितादिरूपः संनिवेशलक्षणो वा । ननु एतन विरूपाद्यर्थं वत्सपोषणो तादर्थ्यमावोऽ तत्राह सुजानेति सं
हननमशिथिलत्वं घता । यशास्य फलरुद्धं तेन मतिहतिमा वा भावद्रव्यत्वं न चात्रासांकृतेति । तत्त्वबुद्धिः तत्त्वामित्याह
वा । वेषन्यांतरमप्याहाय ध्वेति स्वं च पद्मेनमत्यामेतामावात्मकहतिविकारभावाभाव इति भावः । तेऽस्यन्तरं । ननु
स्यात्तस्य इष्टांतत्वमावनार्थीकृतत्वेन स्वस्वात्मिमावादिसंवेध्याह त्वर्थमतत्राह क्रिपमासोपीतिमासाद्देननारस्यस्या
दिस्यात्पवतिप्रसंगसत्यादितिभावः । सर्वेति । एवं च व्यापकत्वात् रेचकार्यमितिभावः । नन्वत्रत्वस्यामित्रावाऽवपद्याव
प्राविभावत्वात् तेन विवक्षितो ननु संवंधसामान्यमस्योति च सामान्यार्थके मतो न हेयो तत्राह सेतिच स्येतिनार्थं संभ

यत्वमतआह यदेतिमसस्वामिभावविषयेपिर प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वं तु स्यादन प्रसंगेनेत्यर्थः। ननु शब्दार्थे लिङः शक्तिलिङ इति सूत्रेणो
वर्णितेर्थे संबन्धोक्तिः संगतेत्यत आह स्यात् शब्दार्थे इति यत्तु प्रमाणसमर्थ ६

वादितितदस्येत्यर्थे प्रत्ययो भवतिसंबन्धी चेतदर्थो भवतीति तदर्थः प्रासादार्थस्य देवदत्तस्याये प्रासादइत्ययं प्रासादो देवदत्तस्यादिनो इमामर
कै.टी. दित्याहरथः ननु तत्स्वामिकत्वेन निर्दिशति प्रासादेकत्वं संभावनाविषये संभावनासत्त्वे न ननु ते न ताहशंसंबन्धव्याहतिरिति भावः भाष्ये तह
५ ३२ रसरोऽसूरेभ्यः प्रासादार्थ्यादेरत्वाभाहाहृष्यवेति भाष्यकारे रोतितते देरूदेशिनेत्यर्थः नाहसिद्धान्तिनोत्वानक्र्यनापुत्कासंगो
तरेशोतिः ग्रोपर्धेयेतदर्थ ग्रहणानुरुनावयिप्रत्ययप्र [redacted] र्थे तचैतच्छब्दार्थस्य सारज्ञोधक्तित्यर्थः तदर्थः तदस्य श
कारस केतितदर्थे प्रत्ययो वक्तव्यदत्यर्थः एवं चाविकाशि पृणामेप्रत्यय इति नोक्तदोषइति भावः तत्र संभावनाविषयस्य स्वामि
भावस्ये वप्रतीतिति ननु कारणत्वस्येति नात्यर्थः ननिर्देशप्रत्ययमेव गतेतत्कथमिदानीमेवोच्यतेतत्राह चिरेति यदर्थस्येति
परविशीप्रकाराणेन प्रतीतस्येत्यर्थः यथाराजसेवकस्य राजसेवा कदाचित्ते स्वसेवकत्व तस्येवपासंस्कारभावइति भाव-
तदेवाह शब्देनपादार्थे तिसमत्वमित्यर्थः एकेति घानिषेधकवाचनानामत्वात्तादिति भाव. एतेनाकांतरवाक्यार्थवतदर्थः प्राप्नोति
तत्रतत्सस्थानं प्रमिये तिवरस्वं तदंतवाच्यः प्रत्ययांतशब्दवाच्यः समानप्राह्नःसमानार्थ विकारणाह्नं यथा इति हृदः प्रभृति
तिकर्तुः प्रत्ययेनाभिधानात्प्रशोन्द्रूपाधितेत्युतोनः प्रत्ययावाच्योयथिकरणभेत्यर्थः यथा गार्गिकयाश्लाघाः तत्रेति प्र पय.
यमोक्तमर्थास्यसप्तपर्वे प्रत्ययइतिकेवाक्ये पत्रप्रमाणसमर्थतवेत्स्यादितिहि नोयं तत्रहि नोयेमत्वात्यर्थः यथा तेविशेष्यत्वा ५

त्वात्स्यादित्येतद्विशेषणत्वे नप्रतीयमानत्वात् प्रधानमिति न तस्य विशेषणांतरेणासंबंध इति भावः नन्विति गुणाः कृता
त्मसंस्कारद्युतिन्यायादिति भावः न च स्वनिरूपितप्रधानत्वेऽप्यन्यनिरूपितविशेषणत्वे स्यात्कोविरोधोऽत आह प्रतीतिकाल
एवेति । अयं भावः अश्राव्यानतद्धितार्थस्य यत्किंचिद्दृष्टगुणस्य प्रधानभावस्यात्र दृष्टो विपर्यय इति नद्दृष्टमिति स
त्रस्य प्राप्यसंमतत्वात्पायेन शक्तोऽन्यतिकर्त्री गोचक्रमप्रथमांतात् स्यात्त्वयोगाच्च स्तत्र च शक्तत्वम प्र स्यात्त्वयोंन्यतिविशे
षणांतस्याश्लोपस्थितिः तत्त्वस्य च कर्तृविशेषणतयोपस्थितेर्न तत्र विशेषणत्वं च प इतिः ननु कथं प्रासादस्य शक्तार्थे
पविशेषणत्वं बंधः स्वरूपे शक्तत्वात् तत्राह तत्रेत्यात्तुमिति । शक्तार्थविशेषणत्वं बंध इतिः शक्तार्थः शक्तत्वेन रूप
विशेषणीभूतार्थः तस्मादिति यत । प्रयोगेऽपि साईगगुणाद्देशान्ताधकरपि प्रपुंनत इत्यर्थः समस्तेतिः समस्तशब्दार्थविशि
ष्टेन मर्थः समस्य कल्पः समाप्तस्यैव तत्र कृतेष्वनद्य इत्यर्थः लोकाः शब्दानिति साधुप्रयोगादृश्यानित्तिः शिष्टलोका इत्यर्थः अनुसरण
प्रकारमाह यो प्रमितिनिमत्तादिति अविदित्वात् अप्राहिर । ननु परिमाणं तु स्वर्वनद्युलिः संख्यानं यदि तानमनत आह एवमि
पनेनेनेतिः हेरघाप्यक्तानादिति भावः ननु जातलवत्पदे स्थापनं व्यर्थमस्तीति तन्नाभिन्नस्यापके न कर्तव्यमत आह एवेतिः
शतेन्येनद्धपादपतिपरायादेतिनित्येपनेतितस्य विधानस्यामर्थ्यात्स्फुरणमाव इत्यर्थः ननु हन्यतोऽपि विधानस्यामर्थ्याद्गुणाना

वद्व्यणुकग्राह्यसमवेतेति स्वं च समवेतं द्रव्याणिरेवेति भावः ननु परिमाणाश्रयस्य योगि कत्वात् कथमस्मात् संख्येयत्वग्राह्य परिमाणाश्र
कै. टी. यद्दृति· योगरूढेयमिति भावः द्वौ गौरौ सर्वतोमानं त्वगिन्द्रियेण लक्षणं संख्यां न च प्रयोजकं वस्तु स्याद्गृहीत्याभावरूपं संख्यानति
६ वर्तितव्यस्तु स्याद्गृहीत्यरूपं च· संख्याश्रयद्रव्यस्य संख्याश्रयवाच्यत्वेन प्रतिद्व: बाह्यद्रव्यस्य यैः नन्वहृत्यजीत्यादिना नोत्पत्तेरेवा
दिशादयः ग्राह्यत्वेन कस्मादिद्व्याणुकस्योपपद्यते· भाष्ये भेदभावात्मिकायस्य भेदसन्तुव्यतिरिक्तत्वस्याद्गृहीत्यनन्तरचयिते नरसा
हित्याभावे चेत्यर्थः यद्वेषीकं नमितिचोदयन्ति तेन परस्य परिमाणं प्रवमहत्परिमाणं पञ्चापरिमाणोहत्वत्रिकपादिना· संवेस
त्वयागरागतद्वत्यर्थ इत्येकेषमितिः ग्रसत्वगतद्व्यपरिमाणे ग्रमतर्ते मध्यमासाराणेति न यास्मन्यपिवरणमहत्परिमाणासत्वात्क
यमपरिमाणानिति भाष्ये उक्तः द्व्यस्य परिमाणवत्वेनि वमादिति चेन्नेति यमत्वमतेंद्व्यपि वत्वात् सर्वपरिमाणाना
वत्वेनैवनत्रयपरममहदादिव्यवहारस्य गौणत्वात् इतिकेचन अणवः नतेंद्व्यविषयाणि चेति नत्विनसर्वे मूर्तेद्व्यपरिमाण
पिवोध्यं· सर्वस्य मूर्तमूर्तस्य ग्राह्यहृः उत्पाद: परिमाणोविस्तार: एतौ च नमेयगताविन्याहत्वानतावापि मितिपरिमाणाद्य
स्यमस्यादिमात्रेऽवृत्तिपोगमाह भाष्ये सर्वतो मानमिति चानवृत्तिपरिमाणाभेदकत्वादपि न संख्यापरिमाणमित्याह मस्य स्यचेति राम.
संख्यापवेति· ननु तस्त्रियादित्तिभाष्यस्य संख्यायात्वाग्राह्यतः कुतस्त्रिदृश्यो नगम्यतत्वार्थः मित्रसंनिवेशस्येतिप्रसंख्यां तरानमि ६

न्नसंनिवेशस्य तस्यास्येत्यर्थः पूर्वमुक्तं येनासंगतिमाशंक्याह प्रसंगेनेति न चोन्मानं तदुन्मापुनि रपि एवं प्रमूर्ध्वकं तस्य रूपमि
रूपरमाये वेति वोद्धं· माध्येयन्मी व नेदृति मीञो दे जादिकस्य रूपं परिछेदं करोतीत्यर्थः तदाहेत्येर्थादि गव स्थितमिति हस्ताद्दिनिद्धि
विश्वापामस्यापि प्रमाणत्वादितिभावः अप्राप्तादिति अत्राहविधीजन्त्वे व पुरुषरूपसंहारित्वेनो रूपसमित्याहे प्रमाणोत्तदृति
नित्यस्तुणापतिरयं निमो लुगिनितत्रैव भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः तस्मान्नद्विविधमपि तदुन्मानमेवेति गोधातिपवि
स्तारपरिछेदकमेव चप्रमाणत्वामिति विस्तारोदैर्घ्यं नन्वायामपरिछेदकं अप्रामाण्यादृः कथमनन्वाह न चायामेति: कुतस्थि
दिति रूपासंख्याकुतश्चित्संनिवेशादेर्नमानं अप्रतिनुत क्तिरपेक्षं मानमित्सत्वपः अन्ने नसंनिवेशानिरपेक्षत्वसापे
क्षत्वान्तसंख्यापरिमाणयोर्भेदउक्तः किंचानेनग्रंथेनसंख्यापाः सर्वगतत्वोत्पातेषामन्यात्वत्वमपिपरस्परंस्यचिनेग्र
तद्वापरिमाणविस्तिनित्सत्रेपरिमाणं तस्यामिस्वत्रेच परिमाणाग्रहणोनोन्मानग्रहणमपिश्रतस्य वडीतवेधमेविस्ताविनग्र प४
हणं हि नीवेशारणपर्यंतास अप्रसंगछते: भाष्येदपनीति: यौगिकार्थमात्रविवक्षेत्यर्थः तदाह हदिपरिमाणेनेतिपोषनावशा
त्वविशिष्टस्यैव रिष्पिताववपनावस्थेवशाद्बोधविषयतेत्यातापः ईदृशे विषये लक्षणामान्नेपंचकोगोसंघद्रत्यस्यपंचस
ख्यापरिछेद्योगोसंघइत्यर्थः तत्राधिकमिति लक्षणोक्तचक्षुर्बाधोयोगार्थमात्रतात्पर्यग्रहस्य चकुमप्रमाणत्वादुवनमेवकार्यमि

ति भावः अर्हतीति शब्देनित्यं दर्शितमिति सत्त्वस्याङ्गत्वं ग्रहेत्याहोदितेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः प्रागवस्थेति येन सिद्धेः नन्वापि विधेयत्वं पावकस्येति
के.टी. पितर्धिकारं येन तत्र वस्तुर्थस्मिप्याप्यधिकारं निषेधः विशेषविहितकनावने यीधापनावेक चात्मानस्तुस्याऽ सितिस्वयो
७ गविशेषापत्तेरिति भावः वस्तेवितिवस्तोमस्यविकसेति भाष्ये च शाहोणार्थ इति भावः ननुतर्हि किमितिसत्त्वस्य इध्यायेत्या
दिवाकशेषात्कथमस्मत्वमस्मयोऽ नाग्राहत्रयेति इति योगविभाग इति इस्मत्वयोगविभाग इत्यर्थः नवेवं चतुर्थ्येनस्या
दनग्राहनरसिक्तीपतेतदस्मा इति एवं च माण्ये दानुहसे वसिद्धे आहु ग्रहरस्ता मध्यार्हमितिविधेयं कय वा समत्वेतिति
इषधैः असमासे उजेयाचेति असमासइति यदुरासेनास्यामार्हेः ननुनिकस्ये नान त्वेनापरिमाणत्वाम्य वैशेषके
कित्वितिस्यानि प्रमाणत्वेनति कशश्वाम्रमयोविधीयतइत्यादि भाष्याः संगतिरनग्राहपरिमाणवाचित्वादितिः इतः त्रय
प्रामाण्ये नात्रपरिमाणविशेषवाचकानामेवति क्लादिनां ग्रहणमिति भावः तेषां तदुपाचित्वे मीरमेवभाष्यं मानं असमा
सग्रहणस्यास्यानन्दं नविधिज्ञापकतापर्यं भाष्ये च मानं अस्मात्पराणांमादिविषये पूर्वसत्त्वमास्त्र कोनिरस्यानत्वापरिनार्थ्य
स्याषमेवयहूपर्वेरवाद्विमितिहिह इदं अर्थमतत्रग्राहपरिमाणवाचि त्वादितिपूर्वसत्वेऽ ज्ञानस्यापि परिमाणग्रहणोनन्य रमा.
हणाद्धितिभावः परापादस्यो गुणनामेवेति योध्यं परिमाणानां तस्मासंख्याप्रमाणयोरिव्यवस्थातु ढिः प्रमाणपरिमाणवाचक ७

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै. टी. अनेन हृद्धि वीक्ष्यते कै पदेन । अनन्यथासमासकल्पितेप्येकैकस्य संख्यात्वेन नरसंगतिः स्पष्टैव । ननु वार्त्तिके पूर्वत्र लुकोऽभिधाना
त्पदलोपादेरुदाहरणत्वं कथमनन्वाह पूर्वत्रेति अयोगनानीति पापापल्लोति सूत्रविषयात्पफोत्सवीः अत्रामासमात्रे
८ लोपेति नष्ठोत्त्वमुदाहरणवन्तेति लिलित्ति: ननु प्राप्ति पदिक रूपामत्रति स्तत्वात्स्वे वे स्तन अत्राह पत्रविशिष्टेति । नत्रे
व विशेष्यसंनिधानान्तरं न विधिमस्त किरितिभावः पदेवमिति पपरे देव मन्त्राव स्वमाति पदिके नेति निषिद्धं
ति भावः सामासापेक्षमिति सनिषेधः स्वचोपान्तं नादिशब्दविषयकद्व्यपि योध्यं । इदं च पेन विधिरिसनकैप
देस्य च विधावं च प्रतिषेधद्वय पर्यमाहपूर्वादि सादिश्वस्य पूर्वादिनिरि से वनरं न विधिनास्तिदूसपूर्वाचेति वेप
र्पोस्य चमेव । अत्रैव पूर्वात्स्य पूर्वादिनिरि से कस्तेकर्त्रे योगविभागो व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेतस्य स्वा
पकोबोध्यः अनेनात्रोहरति अनत्रोहृविशेजनुविधाव पेवमेवार्थापत्तोग्र हरणवन्ते सस्वानिर्विषयत्वापत्तिर्मोध्य
विरोधश्च । आनर्थमादित्नि अनर्थके मतेद न विषद्भावादितिभावः नावयवानामानर्थकमिति अत एव सूवं
नुत्वसमानाधिकरणत्वमपि कसामासलिङ्गुदितिभावः नन्वेतत्कार्यप्रति कं न वा लत्वं न अत्राह प्रहसंसत्कारपदी राम.
तिमात्वेपाग तेरिति इत्यूर्ध्वमाहीपेऽनाही मेवेति शेषः अलुकि लुकेः फलेरदोगतिसमासेस्तन्तेइति । अलुमावे ८

इति तुल्यन्यायः। प्रकृते च लद्धं न विधिना ग्रहणमाभावादिति भावः। अत्र तु कीदृशस्य तुल्यं न प्राप्तं प्रकृतिसद्धिषयपरत्वं न विधिर्नि
तियाप्रोर्थः। शतादावस्मन्तौ। जातिको प्राप्ता नायाः हस्तसंख्यायाः इति प्रकृत्यर्थीति तत्सक्ति लिङ्गविवक्षायां तत्संख्यैव विशेष
स्मात् द्विषयं न तद्मितमितस्यर्थः। प्रधानाते नेति। अत्र च प्रमयपार्थस्य प्रानत्वं श्रात्कृशनादि प्रदर्शनात् तसन भिधानात् तथामि
तिवोध्यं। अप्रवर्त्तिति इदं च परदर्शनप्राप्तप्रबन्धे प्रमयपानशाखा इत्यत्र वसामात्रे सोऽवगम्यते। प्रमयपार्थी विशान्तामिति
न नत्र प्रकृतिप्रमयपार्थ पोर्षदामावात्कथं न दस्यपरिमाणमिति निप्रमयपोषि च प्रमयपार्थस्यैकत्वात्कथं प्रान्तत्वम
तं प्राप्तावद्वैति। प्रापादेविति भेदमादायैव प्रमयपोस्यपोत्पत्तिरिति भावः। अत्रैवं सत्रमाधत्ते प्रमयपार्थस्यैकत्वेपीति इ
त्याह इतिश्चति हि। सौभाग्ये तत्प्रानत्वे इति। प्रकृत्यर्थातिरिक्तगत प्रानत्वस्य प्रमयपार्थत्वेऽर्थः। न त्वां तरं गमिति पदार्थ
रसनमभिधानादानपेक्षत्वात् तरं गतं तत्र हेतु प्रमिति। प्राप्तं स्यात्कृशानतिमिसादेशसंप्राप्तकृत्तप्रामिस्तु सापि विसंभवान्त
स्य हेयतं अत्रतत्वतनं संख्यानात्र स्ताधारणामिसाद्वः अत्रैवतावद्धारिति प्रा हृमर्कोदनुसादिराद्वृद्धस्यर्थः। अत्रनुसोवनद्वि
अत्रवपदगानंतदादेवशावज्जगोधोनरं मतीतिविषयकोक्तिपन्नद्वयार्थः। वहुवचनं न मगतीति तस्याद्ध्वस्यात् शाद्ध्व तमगी
तिविषयत्वाभावादिति भावः। द्ववमिति अत्रस्यशानत्वस्य प्रमयपार्थे इति तथा प्राचे नामगीतेरिति भावः। अत्रप्रमयवाक्ये इतित्र

९

हि मतमपार्थस्यशद्वेनैवमतीयमानेशात्त्वमितितच्चैवस्याद्दितिभावः निपातनात्साम्येतिकत्तौ पाराद्याः तिस्वल्पतिरितिवदितिभावः संख्या
कै. टी. वाच्या ननु उक्ते रूपसंख्याने पि विंशतेः कल्पस्यातत्तस्यापि येन त्वाद्‌तत्र आह विंशतीति ज्ञापकं मंतरे स्याद्यतिमत्वाविंशा
दिशब्दे निमत्तस्यपञ्चात्रदानुका परकादेव सिद्धेर्वीध्या· ननु शत्रैस्त्रैरागार्थं वनागोधनात्कम्यमेनतदत्र आह लौकिकीति संगृह्णा
१८ तु इति समादे लौकिकी कि मर्थं वता समस्यते· अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति शास्त्रलब्धा संनाकस्मिनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्थः तु
म५ उपसर्गास्यापीतिधातोरुपपूर्वलक्षणं लौकिका अपूर्वं वनाया आह शीतु उपसर्गाद्दीनामपि तदभावात्तद्संगतिः स्प
ष्टेवेतिदिक्‌· अन्वयव्यतिरेकेतिनाम्पांप्यवस्यावनीयेवेतस्यर्थः वृत्तौ रितु· ननु वत्वं नादिति स्वर्थान्त्मस्यपविशेषत्व
त६ स्यापमितिः ननु वपन्तमाद्यत्राह इत्वादिति पंचमीतिष्याख्यानादितिभावः संख्यात्वात्‌ संख्यासंज्ञत्वात्‌· ननु संख्यावा
चकेभ्यः पंचविंशतिमासादिविनाविंशतिविहितइतिवत्‌ तस्वेति तु तेलत्वादत्र नं तर्यो त्वेति संख्यायालेवदिति व्यासिन्यायपात्र
परोदानंतयो नादरंनं न्यत्ते पत्नीं तरमाह मत्त्वपाधिकाराद्वेतितत्सत्वविधौ पंचम्याः प्रकृत्येकत्वाभावे वीजमाह पं राम.
चमीति निमत्तस्य संज्ञाविशिष्टस्यतद्योगे विधानात्तस्याः प्रत्ययस्वरूपो स्यादकत्वे गोभ्यग्नपलत्तानुहतौ तु पूर्वसूत्र ९
विहितत्वेनसत्त्वान्तत्र षष्ठी मत्कृत्वनेष्ठितस्तुतरः· अनेकेति· विधानार्थं त्वाभावपूर्वकमितिपामकत्वमतीते त्तस्मादि
तिपदिभावाया पात्रेस्यर्थः तथावस्थानाद्वेतिनावतिकत्वावत्वादुस्तेवसेवावस्थानादित्यर्थः एवंचतत्स्थानुसारिव्याख्या

नमेवात्रशरस्त्वामितिभावः विंशतित्रिंशन्नुतिधातन्नत्वेक्तापदत्वोक्तिरस्यगतेऽस्यतन्ग्राह्यत्वात् स्वपांतेति रूपाणामकृतिपेतिभा
व्यानुगुरूपादेतन्मिश्रिपापस्यरूपासेवपुण्यमितिभावः तन्मिश्रिपापस्यरूपलोपन्यांतरसपद्मार्थ एवं हि तिः निर्देशः स्यादिति
विंशत्याद्विनवत्यंतानांस्त्रीत्वात्स्वार्थिकानांपञ्चतितिलिंगानतिवर्तनादितिभावः स्त्रेस्पशाङ्घपरत्वादिरसपुंके पाल्ये
नातस्याग्रहणामितिवक्तुं पुंकं नन्वेवमसंज्ञामासप्येतस्मात्संज्ञाप्रग्राहित्वानितिकद्वतिस्यास्तन्ग्रोनुसंज्ञापामिति-एत
योगेतिविंशतित्रिंशत्यामितियोगेप्रर्थः के स्यादिद्वनुहिद्वमितिया यानरं भागवद्गयेक्षपेतिग्रर्धशाद्गसमासगाविति
त्वादितिभावः द्वन्द्वाद्गुरितिवहनुत्वोनितत्सायेक्षत्वेनगमकत्वात्त्वात्सामर्थ्यमिति बोध्यं॰ कसशाद्वोत्रएवीतरसाद्गव
पोन्यादिमारागाच्चेवगत्वनेनत्वोह्वविशेषादित्वावीप्याह्नुः अर्थायदपूर्वेहिगोः समाहारद्वन्द्वः सोत्रंपुंस्त्वं॰ भावेद्विगौपि
कमितिप्रकृहितौवरसारकोलुहुः साम्यादितिभावः अर्थविशेषेतिन हि तार्थेहिगुनामकृपत्वार्थ्योनमियनेनक्वाणेन्नि
मितहिगोरविषरस्यत्स्तुगिरार्थः द्वितिविगरत्यद्विपर्यमितिविग्रहे इतिश्रेणुमममत्रेयानेद्वतिविगरत्पद्यावत्सेवेति
ननुद्वतिरतामिधानादितिभावः ननुद्विगोः सेज्ञात्वाभावात् के पसेतन्मेऽपदादेरगामतेष्या हेहेतिमतपांतविशेषणा
मितिसमासीनिर्देशादिद्विगात्तेविशेषणांसिद्धंतत्पांतस्यासंज्ञात्वेलुगिरार्थं इति भावः पंचलोहिनीः पंचकृत्वाग्नः प

शतमानेत्यादिनासहस्रादयो विधानादस्यइत्यस्य ग्रसाङ्गतस्यार्थः

परिमाणान्तस्येति तद्धितार्थेति समासः न हस्व परिमाणमिति द्विगुमस्यादेइति पूर्वत्वात्सोहि नीशब्दे कारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाणविशेषस्ये
कै.टी. तिनसंख्याकगुञ्जाकलापादिपरिच्छिन्नस्येत्यर्थः द्विगुविशेषणमिति तिविषयेत्वे सत्यस्यार्थः संज्ञाविषयोद्विगुर्नचेदित्यर्थः तस्याः संज्ञा
१० याइति सत्येवलुक्किसंज्ञायमनीतेरितिभावः नवेति तेन हस्वस्य नभावइतिभावः तस्मादिति पाणिकेचहृतेसमासकर्तोरेवसंख्या
त्योपसंख्यानात्कृतस्य नभाकसिद्धएवेति भावः निमाषाका ठ ठं जोस्तुणिनिसहस्राद्यप्रस्येवलुक्काषीपराणस्यपरिमाणा
त्वेततोप्यस्येवलुकुगुग्रमध्यातत्रहकोलुगिति वोध्यं शाणप्रतिषेधाद्दितोरुण्मानस्यापिरहेत्रयहणादिस्यन्वयः द्विस्त्रिपर्वाग्र
त्वाथ्यद्वेग्रहणंनसवध्यतेविरोधात् चस्याभावाच्चद्विगोरितितुसंबध्यतेषष्ठीसमासस्यादर्शनेपि इतिवोध्यं अतरत्रत्तनुवर्तते
व भाष्ये द्विनिष्मानितिसामानाधिकरण्येयप्यतिः तद्धितप्रयोगस्तुपिवतद्धितार्हाणिस्यातस्याइति न्यायेनेति द्विकुरवाणीत्यग्र
मर्हेतितरत्संबंधेसकेवलेईकनञ्चादिताप्रस्याध्याहर्त्ताद्विगुविषयेलुकस्यादिति वोध्यं तेनक्रीतं करस्तौहितिकरणत्वेवचा
मावस्यायंवोध्यं ग्रकत्रेकानादितिकत्रेनवपवादित्यर्थः द्वद्विवचनंस्यात्समासांतरंनुमाष्यविरुद्धमत आह समाहा
रान्तोपस्याधानिति परिमाणशब्देष्यइतिवस्तुतोनमिथानादितिभाष्योक्तमेवसाधु नन्वेवं द्विशादिभ्योपिनस्यादत आह एषय
स्विति तस्यनिमित्ते नत्वेकार्थत्वमिति ग्रर्थेस्यस्यत्वादिपर्यायाभ्युभक्तवकतमातरस्यर्थः ननुतस्यकृतकारणात्वाभावात्स
इतिभाष्येपकर्षोघवादइत्यर्थः एकवचनांतत्वाभावाद्द्विगोर्वेसपिएकवचनांतादित्यस्यापकर्षः तद्ध्वनयन्नाह २
तिभावः पदवाप्यते ससंयोगइतिग्रसंयोगेतिपथेतिभाष्येपसंख्या पर्णावतिपात्रादावकस्मादुपेगतत्वमादिनेत्यावृत्त्यादि २

राम राम १०

येनिमित्ततत्वमतस्यचेतिगोप्रवोप्रह्रताः ब्राह्मणस्य हुतमाचारः स्वाध्यायोवेदाध्ययनं तदस्मिन्यथा समस्तमिति·अब्राह्मणोदानम
प्रानेनसमर्मनिष्कृतमित्यर्थः कालान्तरीणब्राह्मणसंप्रदानकदानेनग्रहणादिकालिकब्राह्मणानुवादिदानेनसमस्तमित्यर्थोवा·प
रणार्थः ननुस्वार्थिकान्यत्वमान्तत्वेनतस्यापिपरस्तार्थत्वमत्वेवेत्यत आह यथेतिभाष्येनमर्थोमितिपतत्तमर्थेतोपशक्ष्रा
हानः सोसौतीपशक्षः परस्तांभवतिमतश्चानरं नान्यार्थेनतः सोनपिपरस्तामित्यर्थः ननुसर्वोविमत्यपः स्वस्येवार्थेकिंवानो
र्थीभावान्त्वार्थेइत्यनुपपन्नमतआह स्वस्यार्द्धमितिकुत्तिजाड्यम्·भाष्येपर्वस्मिन्योगेइतिआह कार्विनेतिसत्वेनवटलाइतिश्रुत्वास
वेन्मतरस्यांमहरणान्‌ दृस्येतिभावः हतिलुभाष्यविरोधाच्छिंसेव· तदस्यपदं नतु संख्यामात्रहतेः पंचादिशब्दासंख्येयपा
मातिनिमत्तमसंभ वार्तिकेवार्तिकेनेत्यत आह इतिसंख्यानेतिकरणोत्तुदं तेनैकत्वद्वित्वादिविवक्षितमित्यर्थः शाकटायनोऽपितुसिति·
एकंद्विपंचसंख्याः संग्रहमर्थे पंचकहृत्यपिस्यादिति संख्येयसहतेरेवानेनमत्वयपरत्वाच्च इत्यपूर्व· ततः परिमाणिनीत्यस्यभाष्य
५४ स्यतइत्यर्थपचमानसंख्यादिविधिरर्थजीवितंपरिमाणेइत्यस्यतत्रवर्तमानानामंपंभानांतास्येतसऽ थेमतत्वपुरित्यर्थः पूर्वापेक्षेइतिसं
ज्ञायमानस्वार्थेइत्येतदपेक्षइत्यर्थः एतदुक्तंनाहंमेधीतमाहसंख्यादिविधिरितिपरिमाणिष्वित्यर्थः अत्रेदि [redacted]
ः पूर्वापेक्षइतिसंख्यानंत्वार्थे इत्येतदपेक्षइत्यर्थः एत
हृवेनांमेधीतमाहसंख्यादिविधिरितिपरिमाणिष्वित्यर्थः अत्राहि बहिः संख्यासंख्येयस्य परिमाणिजीवितेवृत्तेदिवसजीवनानुसंख्यादितित

दो इतंवर्षं तीत्यार्थे मप्रत्ययः स कादिवत्पूर्वपदार्थप्रधानः समासः संख्येये वर्तते संख्येयवर्षादिरूपसंख्येये वर्तते शा गम्यागधव २

र्थमितिरिति भावः ननु वेतेपि कालबोधकाविशेषणतयेऽन्वयत अत आह मासादयश्चेति कालेन रहिताः कालत्वव्याप्यधर्मवत्त्वनिमित्तकाइतिभा
कै.टी. वः संख्येय इति त्वेपि पंचादिवत् संख्यात्वमक्षतमत आह संख्यापा इति ननु तदंतविधिनाम विष्यतीत्यत आह संख्यापूर्वैति परे तु अन्वि
११ धौ संख्यापाइ ति तदंतविधिस्तत्र भाष्ये केवलाद्भसामर्थ्ये नात्रामपूर्वेपदस्यापि तदंतस्य ग्रहणात् विशेषमिदं तस्मात् दूर्षशतवाद्दो
वत्सरस्यापि वत्त्वं च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वं हेमषष्ठीसंवत्सरं जीवितवर्गमासामस्य सर्वोहिवाधिशातुरस्य संख्याप्रवृत्तिनिमित्त
कत्वमेवमकारणादिवशात् संवत्सररूपसंख्येयस्य नादृश संख्यात्वेनैव शातु गोधेमानमित्यत आह मादः स्वारशताइति स्वारिकाद्यपर्व
पदस्य पूर्वैः श्रन्येभ्योपीत्यस्य संख्यामिने त्यपदस्य पूर्वैः स्वर्गैः सर्वो वाधिगमि वायोर्थत्वात् स्पेरुपी स पौपिदूषः योगविभागइति द्विवा
षिकवार्षशातिकादिति हि पेतुरिति भावः माषेतु कुमस्तंगइति द्विवाषिकइत्यत्रेति भावः परमाह्वादिति तदस्य परिमाणमिति तत्र
पदितवामित्यर्थः ततेति परमाहिः तदस्य परिमाणमित्येतत्तत्कर्तव्यमिति स्वारशतिकवार्षशातिकार्थमत्र योगविभाग कार्योहि
वाषिकादिभ्रकान्नादित्येवसिद्धइतिनतस्यैः समाहाराः कार्यइति भावइमेपिकासमाहाराइत्यनेनकालग्रहणेपयाकरस्यैवि को
लइतीनाग्रहणमिति सवयवित्तिमसंगाभावत्वेनाभिधानात् कतरेवाहनहीतिननु संवत्सरोषितिकुतो मासाहीनामपिसं राम.
ख्योपत्वसंभवात् अत आह हल्ली के चेत्यिति हित्वरणमित्यिवं इति लोपार्थं च यस्लिमारोदिलोपार्थमित्यर्थः निदित्तोपार्थमिति ११

पाद॰ इति शिवमहस्तुतस्तोत्रगर्भजन्मनो जीमहस्तनेमाख्य प्रदीपे षोडशे पंचसप्तसप्तपाशे मध्यमसमाप्तिः ॥ कं॰ पंक्तिविंशति॰ प्रथमो
पदस्थितिपंक्तिस्त्यागे बीजमाह पंक्तिशरद्वृतिः॰ बीजोत्तरमप्याह वक्ष्यमाणोति पंचसप्तमप्यसे मध्यमसमाप्तिः ॥ कं॰ पंक्तिविंशतिः प्रथं
मोपदस्थितिपंक्तित्यागे बीजमाह पंक्तिशरद्वृतिः॰ बीजोत्तरमप्याह वक्ष्यमाणोत्तिनचविंशत्यादि विवक्षेवेति भावः ननु कथ
मेतद्वगतं समवलति कारम्यादि अन्नम्याह समलतीतिनतु मलतिमलमपानिगिलनि पापापावात्केन साहित्यमनन्याह द्वा
होऽत्रेति अभ्युपेति पंचत्वादिषोडशे वत्सरतः प्रत्यपायमवतीति पर्थः स्यादिति भावः प्रत्यवस्थापितं कालं तस्य त्वाद्यापोडगितानां पंचत्यात्र
मोक्षाच्च पुनस्तं तरमाहाविष्यन्नस्यचेति अन्यतरस्यामनिष्यन्नेः शान्ताचेतितत्वनतरं नविधिसंभवात्स्वितामिदं विधीयं तद्वृत्तिम काति
पाश्वेत द्वस्तु कौ बीजमाह विधीस्यादि॰ विशेषविशेषवद्वृत्तिमहसतिसामान्यस्य प्रकृत्यर्थां देवत्वात तत्वादिति भावः ननु प्रकृताद्गुणो मो
तस्यैः वर्गतेः वर्णितः प्रत्यपायार्थ इति ज्ञातुं शक्यते एवेति किं तत्प्रश्ने नेमं तन्न्याह लोके इति संख्याने इति संख्यातात् पुत्राच
तद्बोधनाय अभिप्रायमिति तज्ज्ञैर्नानो घटत्वाभिप्रायः प्रतिपादयितुमिति प्रतिवचनस्य स्तुशक्यघोतनायेति भावः व
चनमात्रेचेतिवस्तुतः कथनं फलस्यानतिशयस्य शिष्यगामिवात तेनैव विवक्षया चकथमन्यान्यने घटसाधितिविंशं
दशाङ्गीतिदशाङ्गुल्यादिपरिमाणमात्रं स्वरूपस्य संघटं तुल्यतेन नु समनुदायसैव नि पातनात्कथं पञ्चमयो

12

कै. टी. निपातनत इत्युक्ते तत्राह समुदाये वेति स्वार्थ शब्दे षष्ठीसत्पुरुषः कर्मधारयो वेत्याह समुदायस्योत्पादिनानुषष्ठीसमासादेः सिद्धेः

५ कथं समासानुपपत्तिरत आह हेत्वयोरिति ननु विंशतिर्नौ ... शाखस्य संख्येयपराचित्वात् समानाधिकरणसमासो विसेयस्य

तोऽयमत आह विंशतिशब्दे नेति दशतोः दशावयवकसमूहयोः नतिनित्नाहस्य समूहसंबंधिनां दशसंख्यादर्शनात् स्यात्तामित्यर्थः

न वा स्यादिति कोपजननादित्यनया हेतोः दशतावित्यर्थादिति भावः ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समास एव न तावदुत्तमः किं

एवं निपातनं इष्टसंख्येनेत्यत आह गुणेनेति अस्य सामर्थ्योगस्येष्टत्वादाह नाव्येन नैव एवमिति उत्तरपदार्थ भवितव्यं चेति

भवितव्यं चेति ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इत्यस्यापि सत्त्वात्कथमिदं इष्टमत आह स्वार्थिका इति न

तु संख्यामपीति संख्यायोधकप्रत्ययानां संख्यामपीत्यर्थः स्त्रीत्वं चेदिति इदं च प्रकृतित एव तदर्थे इदं वर्तते तथा त्रिविधं अवहारस्य

प्रतिवस्तुसत्त्वात्तत्त्वं संकर इति अवश्यं च तेषां न विरोध इति भावः ननु किं परिमाणान्तरीति वक्तव्यं नेत्याह तत्र स्येति द्विविध इति

द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादि विग्रहः ननु परिमाणेति विहितस्य डतः स्वार्थे विधानमनुपपन्नमत आह द्वौ दशतावि

ति भाष्ये उक्तादिसत्त्वान्नद्व्यादिरर्थो बोध्यः स्वार्थे इति अन्यथाधिकारादाहात्पे घेवस्यादिति भावः नचैवं पत्ते विंशत्यादिरितिकिं तु एम.

विंशको गोसंघ इत्येवं स्यादिति भावः ननु संघस्य विंशत्यर्थत्वेन गवां संघ इति च तद्वत्सु पपन्नं चेत्यत आह संघे इति निरास १२

सितिसर्वेषेत्पर्थः प्युत्पत्तिपक्षस्यदुष्टत्वादिति कस्मार्थो वाशब्दो न पुनरतेनग्राहकत्वार्थोर्थे इतिग्रन्थं पात्तत्त्रेणानुक्तानेतिग्र
न्थपात्सर्वत्रेकत्वात्ऽसिद्धे नेत्येवमस्तिद्वैऽ येवमस्त्वं प्रार्थस्यादितिभावः वकुपट वक्रप्राघर्थनरा वस्य प्रत्यान्निं त्पमिदमितिकेचित्तन
न्नवहुजनवज्जादितिन्पासेनैवमस्तिद्वैस्मिपाश्रपा स्वभावनत्वस्पेव प्पास्याहृदिशाहृत्वाचेतिचोद्दतो प्रनेनयोगानिरवेक्ष
सेवानेकार्थइतित्वमुक्तं नत्विदं नियमत्रितंगत्वे हेतुः नारप्रानामपिपमारी नामनेकलिंगत्वरप्रीनात् नियमलिंगत्वं तुस्व
भावतो हृष्टं तस्मात्रेरोतिगेधोभाष्येन वानुगमइतिमरूतिमपमपयोरिमर्थः मवतिवाभिधानमितिग्रन्थस्येतिभावः
ननुस्वभावतश्चनेकार्थत्वात्कथंमवितव्यमितिप्रश्नानुपपत्तिरतग्राहकपमत्रेतिप्रज्ञादिवदितिपराववनेभ्यो मतु
पोऽनुमिषइतिवार्तिकरीतिरिदं न हि संख्येति फोनुसंख्यापकारकसंख्यमवोधकनकारइतिभावः हृदिशाइत्वमुपेति
ति श्रुकाहृतो योगिकत्वं वस्ता वार्तिकहृ नेदं यत्नुमनुचितमितिभावः ननुस्वभावतत्र भावप्रापि इतः संदेहो नुपपत्ति
रतग्राहकस्पष्टमितिसोपमितिसंवंधादितिलोपमस्माल्लोतिसंवंधे नो मन्नस्पमतोलौपादि नेयोपलक्ष्यितिकइत्पर्थः
ह्रानुगावचनेमदृत्येतत्रमार्ख्यानरीत्येदं दोषावेतिग्रनुगमसंतदिगांसंहृतुद्ध नामतुग्रहां संमवादितिभावः वस्तुतो
नलोपिश्रावार्थस्पदोषद्वसाहाशकोवेतिग्रनुगमस्तु सर्वेषानाचापीस्यदोषापेसाइनत्वितिग्रनुगमविषयेऽपि शास्त्रादि

ति भावः वस्तुतो न त्वो निष्पन्नाचार्यस्य दोषः समासात्कोपेति अनुपपन्नस्तु सर्वं तन्नाचार्यस्य दोषायायेनाह न त्विति निष्पन्न[redacted]नोदुर्गं
कै. टी. [redacted]गुणार्थविशेषणनिष्पन्नः स्वस्मात् अवयवभूतो न तु समस्तत्वलक्षणस्वरूपः इति भावः प्रकृत्या कार्यविशेषनिष्पन्नत्वादिति यद्दुद्दी
१३ द्देत्यस्य तत्पदः दोषत्वेनेति अयमाचार्यदोषत्वेन सर्वथा नीमत्वनीयद्रूपार्थः ननु भिन्नानीति एवं च संख्यस्यैकत्वादेकव
चनं स्यात् समानाधिकरण्याप निर्वंधनहि गुणसामान्यसमवायोपपन्नम् इति भावः सामान्येनेति संख्योद्भूतविति नियानन एव लक्षणमिति
न तन्न नु वीक्षमितिनिश्रयन्याविंशतिगीसंख्येति प्रयोगेति विंशत्याद इति चेष्यत इति भावः द्व्यसंख्यायोगितिदशधा इति दश
संख्यापरिच्छिन्नं द्व्यसंख्येति भावः ननु द्व्यसंख्येति तत्र दशतोः संख्यस्य विंशतित्वे नाभिधानानरगोसंख्येविवक्षिते
दशतोः संख्यसमासिकाविंशतिः परिमाणसमासस्य समर्थविंशतिकोगोसंख्येति भाविष्यति विंशति गोसंख्येति वननगवोविंशति गो
विंशतिरिति वक्तुमिष्यते इति भावः नन्वेवमपि दशतोः संख्यस्य दशतो गुणिनो न गावः किन्तु दशतो विशेष्यते इति प्रासीतिग
गोविंशतिरिति वक्तव्ये नापत्तिगाहेदेति एवं वगवां दशतेष्वनाविकमेदभावाद्दशतोपसमविषमानिन वां दशत्वमनुपपद्य
तेष्वपि वाराभावाद्दशत्वांविंशतिर्न विशेष्यते नन्न एवं च सामानाधिकरण्यमपि विंशतिर्गावः इत्यतीति भावः नन्वेवमपि राम.
दशभावात्स्वशानुपपन्नमेतन्न गाहकेवलं तु योगिन बुद्धिः संवस्यापितेष्यात्बुद्धिकल्पितान्यामिष्यापिनस्वरूपाद्दशतेगायापा १३

मिधापि न इति मेतु षां पांशति, बादे निरूपितं प्रकारांतरं तरेणापि विंशतिगौ इति समानाधिकरणस्य प्रयोगोपपादनाय प्राह भाष्ये
नेष्टमे इति । त्रित्रिंश इति शतन इति । त्रिंशिद्वितीयत्रिंशत् इति दशाहूपान्नाकेरुक्तमर्थः ननु चैते न धात्वर्थरूपभाववचनाः अत आह भा
वशाद्देनेति वस्तुतस्पष्टे त्रियाहूपाप्यवहकत्रुद्धिसंबद्धत्वरूपसंबंधेन देशसंबद्धत्वेरूपस्वत्वासम्हस्य बंधनात्रियाहूपत्ता
नादशाश्वसंतोगुणा व्यवनालात्स्वदशाभवं तितात्सादृश्यमेवादतात्सदशाः संतोऽ स्मैर्गुणावबन्नेरविशिष्टाश्च विनस्
णा इति । भ्रत एव शतसहस्त्राद्देषष्ठीसमास इति परे । गुणवाचेधकरूपादि तुल्यत्वे विनेशालिहि जश्राह मुकादि
मिति । ननु अत्र षष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोतीत्येत आह भाष्ये तिनन्तु मेरकत्यनेकिं की जमतन्त्राहाधारांतरे इति
नाष्येन घटानावदिति दशादयो भिधापिनोह शतात्स्वार्थे प्राप्य इति पक्षे एकहू वणाभुद्यन्ते दशादर्थे चेदिनादिना
तात्विन्यसेन द्रूषणं न भवति पत्नसादरागुणागुणिनोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्याशयः तोकिंतदहमोदि इति
समासानुपपत्तिरूपदूषणार्थः पक्षांतरे तिपर्थसामाने संख्ये इति समस्तद्रव्यसमुदायपि नोद्भवामे दसानिजयपरिहृताद्देह
नी तु दशादयो द्रव्यवर्ह तिंगुणागुणिनोरविसमसमहसमस्तिनो । सामानाधिकरण्यमानाक्रमपरिहृतिपत्नहूक्तमर्थः तदेन
नेन वदशमेदविवक्षा न तहणवी विंशातिरिति वैयधिकरण्यमपि न वेपिस्वचितं । दशानोः संख्ये इति दशासमुदायपमोः संयेऽत्यर्थः मा

कै. गी. ष्येसंहननेवर्जितेष्वनड्वतिसंहननेदृष्यसंघेस्वमरूतिरूमत्स्यवघदिनेष्वंतरंमास्वनड्वर्थः ननहृदयान्येतिसंख्यासंहननेदृतिसंख्यारूपेस्तु
मुराणेहनडूसर्थः अस्मिविद्यौतिस्त्रस्वरविशतिगीसेवहतिनगुणोविशेष्वनडूत्तिमेदेने त्यर्थः नचितिसर्वेच रसातोहिमानिवृत्तिसामो
१४ तीतिभावः गवांगोसमहेनरद्वानश्चरस्मात्सेघेननपारमार्थिकोमेदः किंतु बुद्धिकल्पितनड् तिनहोषडूमापाप्रेनाइगवांरवाती
श्चेति गवामविरस्मात्सेघेमतिगुप्तित्यादिन्यर्थः नमुभुकुह्नेनगुणोनेतित्याग्न्यपद्धरेसर्थः नमुहयेनितवगोदपनमुहायेसर्थः गुण
मिधानेचेति तादृशसंघगुणाकदृष्यमिधानेचेसर्थः तोहशसंघयाववितिंदाति त्वमितितिंगीधृ सर्वधादिसंघपरहुत्वादिहिमिता
हुः वदितहीं सनुमाध्येति वदितहींस्यादिनदुणस्याविभवतीसंपतेनमंत्रेयेनानघे सर्थः विंदास्यादियोगुणेवचनाडूसमन
सहशाडूसर्थः मवपविवक्षायामितिसमुदायमेदविवक्षायामित्यर्थः विंदास्यादिमिलादनतुहर्षिदेपांनलिंगवचनयोपाद
वितुमादृशाध्येः सेविचेगुणेस्यादिननुधनादीनांदृश्यवचनत्यात्तयोगुणेवचनत्वमततआहधनादीनामितिहेतुमवपमादिर
घ्यांतेउपपादनपूर्वमहतेउपपादवतिपद्येत्यादि मेदकमितिमोतिहेतु वेनेतरेषामेदकमित्यर्थः भाष्येऽस्याप्यनुदणा
वितिः गुणोलिंगाघननुवृत्ताविसर्थः उदुपशातानीत्यादि वर्णीनमेमधः कतिविनिवृत्तिमवनायस्यानयोरकर्मकत्वादिति राम.
भावः तस्योचतेषांकर्तृत्वात्माधान्यमितितिस्यर्थनतेषांकरणत्वेनकथंकर्तृत्वमितितिवेत्यपदार्थनाप्रधानानिकानेस्य १४

देदेकेनकारणेनभवतीत्यत्राह धर्मेति यत्तु नित्यत्वहानोपायोनः प्रत्यर्थकेषिद्व्याख्येवेत्तस्मादित्यर्थोदाहरणमिति हेतिहनः तदभावमितिहुंएवं
वक्ष्येदादिस्यद्वस्यविवक्षार्थमवैतिछेदादिर्योनित्यमितिसूत्रस्यैवमन्यत्र ख्यानं योध्यमूपजातिः पनायामितिपक्षेशद्वेनमधा
नत्योतिषोमादिर्यागहूपः गौणोतिग्रन्थस्तिकृत्वमत्र गोणत्वं वार्तिकारमइति गोणत्वंपि मनप्रसिद्धं धर्मवार्तिकारमइति
भावः मत्रेधिकारइतिशब्दशक्तिस्वभावात्तत्रैवाहेमत्यपदंष्यते पारपर्यात्तनु तु रू कृतिविषयेनिर्देशस्यागमकत्वात्
देशाद्वस्यमुक्तमनन्तरमाहेष्टावीतिनिर्देशकायाकरणीः हेतुः शिष्यस्यैतिगौणार्थमितिविशेषः मतिपद्यतेनदुष्यति स्व ग्रंथ ५
लुमासोतिः नतु निष्पादयति तद्वस्तु विषयमनुष्ठारणमितिशेषः पद्मविशेषः पद्मविशेषमिति संबन्धस्तरसाधं पद्मवि
शेषमित्यर्थः अत्र नन्वनेविधावितिग्रन्थादित्यत्राप्यग्रन्थान्तरविच्छेदेनाप्यप्रवर्त्तमानपदान्तराकांक्षाभावान्निर्वर्त्तत इति भावः उत
रपक्षे नतु गच्छतोत्यवघ्यपर्वत्र हितोपायाः समर्थविभक्तिस्वरूपं संतपोतरपक्षेन गच्छतीत्यमुक्तमनन्तरमाहेत्र कारइति मत
पार्थमेवेति नतु समर्थविभक्तिरुक्तं वा कार्यमित्यर्थः तस्यायाख्यानद्वन्द्वत्त्रेव वाकार्थपरामर्शीतिशाहाभावादिति भावः
ग्राकांतद्वस्यादेः करणीत्यादिः ग्राकांतस्यैवेष्यतेइतिनादशस्यकरणता पाप्तकेत्वादितिभावः गौणत्वानितिग्रन्थाधिहि
तस्यारम्भादिवह्नौ गणमनन्तरमेवादित्यर्थः तमधीयोग्रन्थीष्ठः संक्रान्ते भ्यायाति तः भतोवेतनेनक्रीतः भृतः सतमायामका

तः भावीत्याद्दशरूपवानागतः ननु कथंचिन्मासमध्ये वर्षादि क्रियते तत्राह यावत्तन्मितिकृतव्यापारेति अध्येषणादिफलमतो यो
१५ व्यापारः कर्मकरणः इत्यत्र ध्यातेनात्यंत सत्कादिरर्थः ननु मासस्य संवत्सरे न त्वामासकं पंचानुर्थीत्यतः आह तादर्थ्येति
ननु मासस्य तादर्थ्य मध्येषणामतः आह मासस्यापीति अध्येषणेति मासव्यापि व्यापारफलकाध्येषणोत्पत्तेः अत्र वपति इ
हापि कश्चिदिति अत्र वपतिदन्तितियोगः इयं नैवमितरौ वकारादिति तदाशयः भाष्येप्येवमनुवर्ततइति पूर्वसूत्रे इति शेषः
अन्यथा पूर्वसूत्रे उभयोरप्युपस्थित्यनंतरविशेषात्तस्यापि सन्निधेः स्यात् अनंतरस्यानुकर्षे इत्युक्तात्तस्यानन्तरत्वेन
चितं तच्च पूर्वसूत्रस्थाननुवृत्तौ भवतीति सान्नाय्योपतदिति भावः कैयटे नापि भवद्धि तस्यापोत्यादिव्याख्यासारोन्तर
कांते नच पूर्वसूत्रे प्यननुवृत्तिरिति प्रक्रमापमेव एवं च पूर्वसूत्रे चेनाधिकारमासंष्टकर्मसंख्याचवृत्ति वो ध्यम
अनंतरस्येत्यादि भाष्यस्वरूपत्वेनास्येत्यर्थः अत्र एवं वरजः षाण्मासिकोवपिरित्यर्थः षष्ठिकाः ननु सूत्रे षष्ठिकाइति व
बहुवचननिर्देशात् इत्यनवनपगास्यासाधुत्वमवगम्यते तत्कथं षष्ठिकेइति केचिदाचवननिर्देशो नतः आह बहुवचनमिति स
चैतु प्रयोगबाहुल्यात्साधिप्रायेणाजदिति भावः षष्ठिके इति पाति कर्मयोगः शाल्यपरतयापि साधुः स्यादतो आह लोके इति अप्रम
त्वेष्वोवहुव्रीहिभिः स्वत्वारस्यानुन स्यासाधुत्वमनीयते इति केचित्तेः निपात्यस्यानस्येतिएवकाशब्दस्यलोपः कर्मत्वेन अति राम. १५

ननु तदर्थं शास्त्रे विधानात् कथमनभिधानात् अत आह लोके इति। शिष्टलोकव्यवहारे तदर्थः नियोगोऽपूर्वं विधानं तदस्यम्। ननु न दस्य

निपातस्य तदस्यार्थः धान्यविशेषो व्रीह्यादिः ननु तदर्थविधानात् कथमनभिधानं व्रीहिसर्वर्थमिति विग्रहेऽसंगतोऽत आह द्विधेति
ननु हि तौ पयसो ऽपि मासो व्रीहयश्च वर्षस्येत्यादावेतस्य संयोगस्य नीते रस्येतस्य योग इति द्वितीयापाद्यः तत्राह तस्या इति सर्वे वृद्धिम
विशेषणं रोद्रवहितौ पाविधिरिति भावः नन्वेवमपि मनुष्याणां ...स्य व्रीहिसर्वस्येत्येवं विग्रहे उक्तिनो तत्राह सामर्थ्यादिति प्राप्तिग
पमाक सर्वेऽपि द्वितीयपक्षेऽन्तरङ्गस्येति प्रथितस्य व्रीहिसर्वमित्ये वहितौ पक्ष्यमाणः सेवधीनन्मासस्यापि स्त्रे वृषिमवनवेतिर
वचनस्येत्येतत्साम्यन्ता उपाख्यानेऽपि स्रवन्तामर्थं माक्षप्रामाण्येन हि तौ पे पीतिर वेवह्दितौ पव्याख्यानेन तहि मस्या
न्त्रपोनेतिनां तदर्थं ननु मनुष्याणां व्रतमित्यस्य संगते व्रतस्य नन्वेसम्ततेन मनुष्याणां व्रतमित्यस्यो विन्यस्य तत्राह लिंगसंख्ये इति
ग्रतस्य वमनुष्याणां शब्दस्याभिधानेऽभिहितत्वात् अस्मादि इति पुंवत्वेन तत्र षष्ठ्याश्चस्यादि अंशे इहव्रतमाचारेऽप्येवमयोग इष्यते
षष्ठ्यन्ता विशेषणत्वं व्रतचारिणामाचारिणी नत्राह इति विषये इति नस्य वस्तु कीतिग्राप्यापि मासे इति वोध्यम्। तस्य इस्मि
यामदृमाच स्त्रीते पयस्याख्याः स्त्रविमुजाद्यत्ताद्यः सोपसर्गत्वात् सेवा मैसेः माधो ग्राह्यामहस्यामितिग्राह्यैवोध्या
तेऽपि इहापि किमर्थमिति स्वार्थः इत्यन्यस्तु वाक्यः पर्यायेऽप्यविशेषेऽप्यथ कथं सिद्धिरिति तत्राह वहुवचनेतिप्रविशेषाद् इमये पक्षः सि
षतीति भाष्याख्याग्रहणात् सामर्थ्योदेवदाचकान्ताद्यर्थास्यासंवेद्य इति वोध्यम्। तच्च तदित्यर्थे स्वार्थ इतिइतिसंमतहतिये

षः सिद्धमिति तत्त्वमवद्वयेन तेस्यादिः न चैवं सति नापि स्वरूपेण नास्ति ध्वंसी सतः स्यादिति वैशेषिकपक्षश्च भावेनेति मा सन्मनेने सन
कै॰ दी॰ क्रियाकालो लक्ष्यते इति तत्रास्तीति भावः कारकविभक्तिरिति कारकाधिकारपठित न संज्ञानिमित्तिकाद्विभक्तिः कारकविभ
क्ति परे नोक्तत्वादिति भावः स्वप्रयोजनत्वं तु मातुरुक्तं सत्त्वोपश्लेषिकमिति उपसर्गी पंक्तिबः संबंधः जनबद्ध गाव इति वस्तु सी
१६ पिकमिदं सधिकरणानि सर्वाः तत्र यं गौणं गत्वा वाररलात्र कपंचलमी, पतत्वाद्ध कारकेति मत्स्य पविश्लेष्ये मिति वो दीपनद्र सस्यानंत
रं योगः वाकामे दृश्यते वाचयेपस्ताकथेम इति वक्तीत इति भावः सत्साध्यानामिति विकल्पानका कं गौ पोगवस्याज्ञातस्यादिकार्यप
दार्थत्वे नान्वितत्वमवस्त्वाभावात तदभावस्य कर्मत्वं प्रत्ये वांतस्माकं उपसंहरतेन स्वाप्नुयादित्यर्थः । सत्वमवद्वं सत्त्वाहिमस्या तुः स
तार्थकसत्वे स्याद्धः । योगविभागेपक्लांतरमप्याहुर्भाववतीति एवं द्वयो मीसयोः कार्यहेतु मात्रिकमितमित्याद्धिः कार्यार्थास्य फ
लेकालाद्यानुनास्तिभ्यातिविष्टिः सुरिति अस्य संगात्मप्रानेन मत्स्य येन तु न तु हृत्प्रनाड्दीपत्वात्स्मा[illegible]प्रतीपत्वाच्चेताद्धः स्तु
च्छादिस्थान चेवं सर्वेत्वार्थे सर्वस्य सत्यपः मा योग्य[illegible]स्त्रिदशाद्ध इति कविदर्थे इति तत्र भाष्ये स्ववस्थयानुमवे ॥ वि ए॰
शिष्टरेऽस्यादि ८ व्याकरणार्थे भाष्ये गेहानुमवेशनी पक्षिति । प्रनुमवे प्रापश्चाद्ध स्यानां तत्वं स्तजनगरोगतिकारक पूर्वस्यापि १६
तिन्यापिन वो ध्यं । प्रसमप्रयोजननात्रिमस्य सतपः । ए कागापिष्ठत्रे मायाम्यान परमेव भाष्यं न तु निपातन नमावत्समावस्थानपर

नित्याह संप्रयोजनमित्यनेनैवेति । नन्वेतन्नस्यावामा येसमजरस्यानन्तक द्वन्द्वे संवत्सरं स्यादत आह संप्रयोजनमित्यचेति । ननु न वोरोपि
कं सेवमहं सुस्वातीत्यनेनाह स्वकशब्द इति । स्वका मेवेति । स्वकामास्व देन स्याभिनास्वरारांसुने द्वैतमिः स्वके: सर्वत्र भीबीजे
देवं स्वचकरसोन तास्वर्पनिस्याह स्वनमि या नादिति । स्वचास्व इति भोख्यविहत्डे सा हनचेत्यादिना । एवं चस्वांरं भेवाद्यु
दाजनिपातेनं चोद्यं । आह कालिके डा स्त्रत्र स्वभाव्यस्य स्वत्रम स्यास्यानपरत्वेना या स्यानेवीजत्व मतां स्वत्रांतरेणातिदिष्टं
श्री पतिा न वाह तद्दति । न च कालस्य सुरव्याहतेर संभवा निरसीा आह तिवि स्याह स्वप्रमर्थ इति । समानश ब्दे त्वै कप पीषः एवं हि
त्यादि स्वर्वविनाशकाल इ स्वंतमे कवा कंा निरं तरस्व मयवहित तं न न्वे स वंमत्समर्थो न आह तत: स्वार्थ इति । आर्थ
तव चने विवधे इति आह नयोह स्यतिनाशयोरे क कालत्व वचने विवधे इत्यर्थः । पद्ध आहादि कालत्व स्यानेककालत्व वचने द
त्यर्थः एवं हि हिडीकातुरानत्वेचेत्समम मवि सिध्यतिइति यातिकाशयः । आ त्वे समानकालत्वेति । एक काल त्व स्यार्थं न का
लत्वविवक्षा यानि मक्षार्थं । निपातेन न हिति । समान कात्वा वार्थ तो पस्येति विग्रहः । पस्येत्यधिकारा स्त्वम तत्पार्थः आत्र
पक्षे आह दातत्वमविनिपातं स्त्रज: व स्या स्यान वार्तिके न न विरोध: । आने इति । समानपदे पादाने न भाष्ये पपमर्थ: सवि

कै. टी.
१७

नः बकारागमः । इसोर्जितोः इदं च बलुम्बलम्भमात् । तस्यात् पातित्रिकरीमामाम्बरी । मान्तुवानिनि क्विपातनं वोधं निपातनं नयस्ते विस्मरणाद्
जंतनिपातनसंभवादि त्वपत्रं विंसं ॥ तेनतु । सोऽसर्वे बांयदानां साधुत्वादर्थस्य वततत्वादिदमयुक्तमिति नवलमतेऽत्राहस्म
चो पातमितिस । त्रवोधवामार्थस्य बहुममितरार्थः । ननु क्विपावेदि सेतसंनिहितत्वात् तस्य सेवविशेषणोपाप्यमिति नेदस
त्रवोधमतेऽत्राह । तेनेत्यादि । मा ष्मादिति । तुल्यपदार्थान्वयेवेनमहतो मर्थं तत्तो पासमर्थात् तुल्ये क्विपेमर्थे । नचिदु
स्त स्यैवेन महर्षा तत्तो पासमर्थ्य विशेषणमिति पदेविति मक्ति त्वेनेति विहृद्विमक्तित्वे कथं सा मानाधिकरणेन
कं वेधद्रार्थः सोऽपस्त्वाम त्वा ना मत्र धात्वादि सापेक्षत्वादि त्यर्थः अप्रधानं दृमसामान्यं दर्शितावतत तोपासमर्थमिति ।
नतु रोद नेत्र तु सोगमयतो । पादे संभवतो सत्तेत्याहतत्तीयेति । अत्रैम वादिति । एकसेव वकृनः तत्वम्नतत्वास तत्वम्नतत
यो विशेषादिस्यार्थः ननुपाकारियुक्तकारकमन्वयेन तदर्थस्य क्विपात्वमावश्यकं लिंगसंख्यान्वयात् पातस्तत्त्वमूलत्वं चेतितेनत्रेह
इत अत्राह । पाकादयइति । कारकान्वयत्वात् धातुवासंयोगसाधनमाराधकत्वसवृत्तु तत्क्विपातदृणसामर्थ्यात् साधवत्वे
नैव भावसमानक्विपापात्तत्वम्नदृत्यादि सिमिमानः वक्तनदृदं चिंसं छिविवद्येनेने त्रीसादिमयोगात्तत्वविलक्षणपधानमासोतितथा
ति

राम॰
१७

नुपदमेव वक्ष्यते। न नैवं मोक्तुं पाक इति न स्याद् नञ्ग्राह्यधातुवाच्येति। नञ्कर्तृसमुच्चयो नार्थ्यग्रहणोमाना। भावादि इतिमा
वः कारकान्वयोऽपेन रदाय वैवासुक्रमेव किं च उपपदमतिङिति स्वभावप्राप्ता पाकादियोगे कारकविभक्तिवारकत्वेऽ
नादयोमवं स्येवेतिन त्रैव नित्यविंतनु मुननेसपित त्रैव नित्यविंतसिद्धि इदं विंसं न नेवं नञ् देवगतिः स्याद् नञ्ग्राह्य विभक्ति
त्वितिषेक योऽदि स्यादि मिलसे कथा कत्वादिस्य र्थः साध्यत्वाद्वैजात्ये न पाकमकारकः सिद्धत्वाद्वैजात्ये न नञ् द्विशेष्य
कोवोधोपक्रंनारत्व कारणे काऽनिछत्वाच्च मकारत्वाविशेष्यणयोर्नस्फुटं स्फुटं बोधे। एवं च तेनेव नेनोपस्थापितः पाका
दिविशेष्यांशे नञ्‌र्थवाधः समपानां मतः सपविशेष्यान्वयित्वमौत्सर्गिकत्वादिभावः एवं च नञो पासमर्थत्वेनासमर्थ ति
तो याप्यामिचित्वं न च नञः क्रियापदस्य संख्या या अप्रविभक्त्यर्थत्वेन तदन्वयपारार्थ्यवविभक्त्यर्थान्वयोगीकारात् इति तत्वं स
मसमापाद्य इति तदेकवचनस्य समर्थः सक्ति द्विति। नहि देवदत्तः पचति नञः साद्यप्रयोजक नु योगबलीति। भावः किं पात
दतोऽपिति उक्तं एवं भावः अश्वेन दृष्टेवसादृश्यपाभावः पचेत देवदत्तः तिगोत्वादिनेत्यर्थः एवं च तेन नञ्‌द्वेषामित्र एव नके नापि मेदति
नोपमानोपमेयभाव इति न नु व्यक्ति भेदेन तत्रैव वाच्याप्यलियति शंका तेनान्विति। सापेक्षत्वादिति। नित्यसापेक्षत्वेऽपि समासत्वेन

भवत्येवाविरोधः प्रत्यक्षसिद्धस्य प्रत्यक्ष इति तैलपाकेनेति। घटत्वेनोत्पत्तिलिङ्गत्वसाध्य त्वोमपविशिष्टस्पर्शस्य बोध इति उभयह
वै. टी. यतालिङ्गनविरोधः माभ्यादिमामाराये नवेजातस्यदूयेविरोधाभावः साधारणधर्मोधारत्वादिति। साधारणधर्मोत्यपित्वादिस
१८ पि:। परे तु अवयवपायेष्वस्ताधारसाधर्म्याधारसाधर्म्याधारत्वादि सादिसाधारणमाभ्यानुगुणानुतौ पाससमर्थत्वस्यैव क्रिया
त्वाभावेऽपि तु ताभ्यामाभ्या न्यासामान्ते किं च साधारणधर्मान्वयेपि यथा तत्र कारकान्वयस्य पावतिरपि स्यात तस्मात् पमत्र मा
ध्यामर्थः उपमानोपमेयभावविषयं प्रकृतेनतौ पाससमर्थमुपमानक्रियानेति। तस्माद् नवेति तेनोपमानमस्तीति सतः सत्रे ३
स्य माभ्येति तु। तत्र इ सामान्यक्रियोपलक्षणत्वात् एतत्वम् तथापि तत्साधर्म्यान्नापूपमानत्वमेव न स्वं च तेनानु स्मादि समीगामा
वातेभ्य स्तन्नोपेव न पाकादि पदार्थ स्तन्नीपाद्यो न्वित स्य सत्त्वमेव न क्रियात्वन्नासनौदि पदार्थस्य चेति उपमानोपमेयत्वा
दि सर्वं व्याख्यानेऽपि न चिंतमस्त तत्त्वपः श्रुतादिशास्त्रकारकग्रहस्य व्यवहारकाररणं। ननु शास्त्रलक्षणमाविरुपं शास्त्रण
पदस्य योगित्वं नाहत्वनाति लक्षणेति अयमेवमाभ्येजातिशास्त्रपदस्यार्थः गौरादि पादपी तद्भेदे वा स्याताः। ननु गौरत्वा
दि न शास्त्रलक्षणं के नमित्याह। शास्त्रस्य पदस्येति। पुराके स्येति तस्य संज्ञकत्वेन हृद्योऽयम्। आधिर्ग्राम्यं तत्। शास्त्रस्य राम.
इति। एतेन सर्वं शास्त्रस्य ग्राह्ण्यं बोधेन कारकपामास्यं तदर्थः। ननु अन्यत्रान्यत्र स्य वतोऽन्न हार्थं सर्वं विधानि तत्त्वनानिरतत्वाद्। ननु १८

वहूयेति। पूर्वं पंचालाद्यन्तास्याचारोपणमक्रमाद्। पूर्वो दिगाद्येति। ननु नैलादि नामरूपभावमविसाधारणजातिशब्दत्वात्क
थमिदमतत्स्वाह। वदेति। मानावदिमारोमलेस्थानमगमागानिरपेक्षाइति। अत्रवपववविद्यावाद्रणाद्रम्यः। ननु दिवदनव
स्य चतीतितदनन्वेतरक्षिपयोरस्युपमादर्शनाराद्धः वेवेति। यथा समुद्रपदत्वस्यात्रदंतर्गतपक्षिं विरवपवेशातिरेवम
न्यस्किपावामपि तद्वतिसत्स्यामव्यापंतरत्वारोपेणेति। भाष्यायशपः। सामरूप्यादिति। द्रूपेश्वा क्रियापाठपमासंभवादिति। भा
घः। कर्त्रीविवृत्तिनिनचतयोः स्वाहशोर्मे वृसंतस्याव्यपत्वेनस्यात। त्रात्यरोनतुल्यः सत्रिमद्वता राविवद्रूवामिवानादि
ति वा स्वान्न्यपव मक्करणोपादेनश्रावृशक्तिस्वभावेन चवानु पातस्यालिंगाघनन्वपित्वं संभवात् बाहिवादि। सामान्यः साधा
रणाधर्माधारत्वात्तत्त्वरूपापत्तेति। नतीयाथा। न्वित त्वेनसत्वरूपतापत्तिरिति। नापि वोक्षं सामर्थ्यादिति। मुख्यक्रियापाति
ड। तद्रूपसमयत्वांतादिवावापाः स्वाहरूपान्वपा भावात्। अत्र न्यस्याश्वलिंगाव चापि त्वेन सत्त्व अत त्वा हिति भावः। अत्रात्रवे
ति। गौरात्मस्वन्यावस्यानुनावं विषयः स्वाहृपं सर्वधर्मकल गोगत्वास्यलिकृत्वरूपस्य गोगत्वसात आश्वपगारानवे
वेद्वात्सगपदादित्ता स्वालिकत्वमात्रेणाठनगोगानादिदर्शनानामप्रतिद्वत्वमपि गोगत्वनात्रअश्व नोकमपिद्वत्वादि। साशपः। आ
पितव्याद्र श्वेति। तैलपाकादरूपश्वेतिवर्गुणकं संभवतिक्रियाद्वयार्थवाच्यसंभवादिति पारे नतूनवितः शब्दस्याभावादिति सर्वैः। बाधा

कै. टी. संभवादित्यादेव हृद्व्रीहिः । गाचकत्वात् संभवादित्यादेः स्तुत्युपक्रमे एवार्थे नीयमानसमासद्वित्वात् पूर्वीसरशोऽसनेनेति भावः । पुत्राद्यौ गौणं
त्रतमात्रस्याध्ययनं सहत्वं नित्यदेशास्यानेपि न्नायाद्यान्ताकांक्षितिः । क्रियायाया नीति क्रियायदि तार्थवाचकत्वादित्तिभावः
१९ मधानत्वाच्चेति । संनिहितत्वाच्चेत्यपि बोधं वेद्यहरस्तुत्यत्रमत्वेविषया कथयेवियोगजापि तु शब्दात् इति भावः । न चैवं क्रिया
वेनस्तुत्यत्वेपि न क्रियापाणौ स्वमतत्राहृ क्रियायामत्रहरांवेति । तदुपादाने न हि किं फलमत आह निक्रियेवेति । पक्षद्व
ये पीति । पक्षद्वयेपि क्रियायामत्रहरां क्रियावद्वपद्वक्षणात्मिति उपदेशात्तुल्यः स्यात्तः स्यात्तेन तुल्यः पुत्रद्वयस्याति प्रसंगो
भावत्वनित्विति भावः । सामस्त्योद्वमयोरितिअत्र संनेमे देवपमा पात्र संभवादित्ति भावः । ननु स्वाध्यायनादि ननुतपाः संमि
तमतेनत्राह एवेति क्रियावाचिन एवेति क्रियोपमानत्वयोग्यापार्थवाचित्व एवेत्यर्थः क्रिया तु सत्ता भेदेऽतरसा नाभावाता
रवे हि मातुक्तानिमले गोपिनेसाहा । नवस्य सेनेति क्रियावानित्यर्थः । पिवहन्मोनानिमसंगद्वासाहत्रान एवेति क्रिया
मदानुपादानादिवेत्यर्थः । निर्दिष्टास्यानादस्पोन प्रत्ययाद्दूमवतिनिमितामितिभावः । ननु क्रियायदेपादानेनात्येतिमसंगाः
स्यादतआह स्यात्तेनेसादिस्यो से न तु तो नेति तुल्यपदा नवृत्तिस्यातिप्रायनिकोपपत्तये आह उत्तरेति । न तु सत्ते च
तेविधेयप्रयास्वहृत्परत्वेनकर्यक्रियायदेन तामानाधिकरण्यमत आह वतिशहेनेति तुल्यमिति च सत्ते मध्यमां राम. १९

पो२

तं स्वामान्येन तुं संकं विदित्स्वारणात्तु पूर्वा चापोतुरोधेनेति वोध्यं। अत्र न्येतिति। अथ धात्वर्थस्याधेयत्वमत्राह विः स्मृतुस्त्या क्रियेति वि२
उपमेयम भ्रतेत्सर्थः। नन्वेवं वतेरेवक्रियाणार्थत्वे क्रियापदः मेगो नष्टा दत्वस्त्रादक्रियापामान्वेवेति। न नु मरुत्सर्थ धगापक्षेप न यारीत्या चपन्य
स्य स्तु त्वम त्वारकृ यंत्र त्वपार्थ विशेषणा पक्षे साधाकत्वेनास्येव न्यासोऽत्र नत्रास्मरुतासर्थ विशेषणापक्षे तिति। अतनपदर्वगति तिरिति
मरुत्सर्थस्येव मत्पणार्थ स्यापि संमत्क्रियाहूपस्यम तपर्वक्रियाहूपस्यग्रहणं स्यादितिनिमूमे नाच्यपत्वातिस्थिरितिमा
वः। अत्र नपक्षे हेयं नान्तरम पाहना संतरेति। वरेनु मनमपार्थ विशेषणोपि व्राह्मणाव दधीत इत्यत्रैव स्यान नतु नस्य दमनसि
त्या हेतमतपदत्वा चस्य सत्वरूपत्वातेत्स्याज त्यापिव्यापारवानेनत्सागितमा दृष्टये ता गाम तपर्वस्यापि प्रहणमानपप
हा५ कृतिरिति वदंति तत्र स्वाल्लिक्रियाधारेणान्वयाविक्रियालवतुल्यत्वादित्या श्रमान हितीयेत्याति। क्रियावद्दुफलक्षणत्व
तितिपक्षद्वतसर्थः क्रियावान्मपापार्थः स्यादितिक्रियावतात्क्रियावतस्पवस्याद्दपफलंभवादितिभावः पाटः कर्मेपूःस्या
दितिपक्षपविशत्वमाज्ञ स्वभावेनेदं पारदेहनोजं तस्यापितद्यो तनार्थासेवपाठः कर्मेमद्धस्याश्रयः। ननु क्रियपोरिति।
अत्रेति क्रियामाधायतुभवत्येववतिरितिवोध्यं। अत्र नेन च क्रियावद्दफलक्षणत्वपक्षेोऽद्यत्र इति बोधितं अत्रहवाधोत्पर्वेन
तातुःयोस्ते सत्रिवोधेतेत्याहवपि त्वेतेन मपत्र यः। अत्र नेन तद्दद्यगुणादिहु। अत्र प्रयोगं तादितिजपदंतेन सिद्धिरतत्रामहतत्सार्थरतीति

न वतिरितिवोध्यं। ननु नरविहितयत्यंतस्य संज्ञार्थ पाठ आवश्यकोत आह उतरस्त्रेणापीति। तवतस्येव। ननु द्वितीया समर्थाव क्रियाग्रहणपत्वे१

कै.टी. द्रव्ययोगेपे सर्वेविभक्त्यर्थानित्तस्य योगेतस्यार्थैरितिरजीयपाथासः संवद्धाद्दत्सन्वयः। यद्यपि। द्यासलगाद्वाधीनद्रव्या
दितोपिद्याहलरगोनान्तरस्यमधीनद्रव्यादिनद्रव्याललाकर्त्रकाध्ययनतत्स्यमध्ययनामित्यादिक्रमेणैवबोधद्रव्यमिमानः
१० स्र्वेणाभ्यस्यद्दति। अत्रतस्यचयत्त्वेवात्मनद्रव्यादेर्यवत्वंतार्थकाह्नतिर्विधीयते। नकारिष्यतेद्दति। अतिप्रसंगात्त्वनभि
धानात्परिहरणीयद्रव्यर्थः। ननुयागकारदीनांमधुरादिभिःकथंतत्स्यैवनत्तत्प्राह्यमधुरादावेतनचेति। माध्येत्स्नी
पासनयोनित्यमात्रयद्वत्सस्तजीयासमयोनित्यक्लिष्टपात्तल्यत्वेयसयद्वत्सर्थस्तादेवाह। पदात्मनेनजि। क्लिष्टपांनस्त्दशी
मित्यर्थः। नद्दाहकर्मस्यचेद्दत्यादि। ननुद्रव्ययोगेपितस्यार्थैरितिरजीयात्तुलभात। त्वत्रतस्यैतिक्यपैतेनेषनुद्रव्येकलि
ष्टेरतमद्रव्ययोतकत्वादित्याशयमिथ्याहतसेवनरस्यर्थकत्वेतिमेहाभावद्रव्यर्थः। यतिरेकहेतुरिति। मेदनिवंधनबध्या
दिहेतुरित्यर्थः। पदेयभावसंवंधस्यचबोधकः। एवंचवंद्रव्यमुखेषितगतउपमानत्वं। मित्रमात्राहारकंमुखमि
त्यर्थः। स्यचेवार्थस्यउपमानत्वस्यविशेषणतयावेहारिश्चविशेषणतयाननत्रोपपदद्वितीयाभिक्ति। तिवाचकत्वेपितदोषः। तद्
गंभाष्येनचनाविदिवशब्देनयोगद्दतिनरर्थनिरूपितसंबंधद्रव्यर्थः। एवंचबोधभेदापेरंसार्थकमितिभावः। एतच्चेनचेतिचेन राम
सवितनेनत्वस्यमयोगनांतरंत्वंमरुचितंद्रव्यगुणादिनत्स्यार्थमितिद्दमितवपिपदान्येनेत्यादिनोक्तंद्रव्यार्थस्योपमानविशेषणतया
भपरेतुद्रव्यादिषेरनंतरसुपात्तस्तज्जनोपमानत्वस्यतत्तत्साधारणधर्मसंबंधबोधमानो ६ १०

त्यत आह इवशब्द इति असमवायित्वा दिति द्योतकत्वादित्यर्थः एवं च तद्योगेन तस्मात्तिरिक्तभावः इष्टेतीति किं तु प्राकारादिजनित व्यतिरेके एव

योपमानस्योपमेये पमेयेनोपमेयसमानेव घोससम्बोलस एवेति ना सर्पे रज्जु स्वाशमानवमि न्नस्य कस्य शीघ्रं गते ननु वेति सिद्धं
ते कदेशपाहै वेत ईति अम्ब पार्श्वार्थ निहृपित संबंधे ब स्पा अपि इ त्वेम स्वाछको नरयो संगति नाहिमवति वं इस्ये वमुरवासि तिरि
वेशिवे तस्योपमेयं नासेति माध्यार्थ मा हुः के मद व्याख्यानुचिं त्या अय धे सदक्षर रति व्याख्या मं ते। यथा चश द इति। तत्र दसमु
वपगानधवलत्वादयः दिरर ति वोधादिति भावः। वाव का त्वादिति। तत्व म तार्थ वाव कते न विशेषणत्वादित्यर्थः। ननु वेव कपंव
क्या ग्रंथादि वार्थे मत्स्यपोतनग्राह इत इवं नेति। अयं भावः वाक्ये साकाराद्यप्रहार्यधाराहोरेणैव वोधः साकारयो रेव चसाह
रूपं इत्तौ तु मधुरादि पदे नोत संबंधी साकार दोत क्षराणोति। ननु तुल्या योगिति स्वत्वसमस्येव षष्ठी इति भावः। शेषविषयः
साकारादिजनित संबंधे क्रिया संबंधा भावात् सत्वस्य मानेति। ति भावः। द्वा नामिति द्विवानो नाम वेत्यर्थः। ननु वसती
ति। अग्राधारस्याधेय ष्ठारे वति या च्यप इति नासा मर्थ्यपरे त्वधि करस्यास समर्थं तात्मस पोतेष्व एव मानवन्तः उप
मानमधुर संबंधि साकारमिन्नः पादत्रिपत्र वंधी साकार इसे व वोधः भवतीव योगेस समसी स स्योपमानविशेषणोत्तपमेय
विशेषणे चेत्यर्थः एवं चाह निर्दिष्ट उवे शिवमतु षष्ठेषु नामेत्यर्थः। महाविभाषाधिकारात् पीपचिं तस्मे वा। तस्यात नाह्निन
मया च्यपित्वादिसा हुः नदहानानु पूर्व सत्त्व वदन्तिया पर्यमेत तस्या दनग्राहाद्इहेति। दिनौ यं नाद हैति मर्थे मत्स्य योभवति

[illegible]
के.रा. [illegible]
[illegible]
२२ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम
[illegible] २१
[illegible]

त्रा एव च्छेदत्वं तोतिरेव ननु साहचर्यमिति सहचर्याभावात् गतोऽयमि प्रायाणां उपसर्गाच्छंधातावित्येवेति वक्ष्यमाणादेशेत्यर्थः
यारत्वं कामिमित्यादेशः प्रवृत्तिकार्यदर्शनादाह। नहीति। एकमेवोपदर्शितमेकवचनकोपयेपदत्यर्थः। नोऽवश्यं विभागप्रकाशमानादा
दाह। गम्यमानेति। ननु धातुरूपतोऽर्थः क्रियेयेति ... पदर्शयन्नादृशिविशेषं दर्शयन्नाह॥ धातुपाद इति॥ ननु साधनरूपा
क्रियाणां तु क्रियापाठस्य साधनमनन्त्वाह क्रियेयमेति। धातुपाठे साधनत्वर्थरूपे तेन क्षणकौण्डिन्यादायाभावादाह। द्रव्यवृत्तिरेवा
भ्यामाविति ... क्रियाविशेषणरूपीति क्रियाविशेषणनिरूपितमप्यनाधारत्वमर्थः। क्वचित्तु क्रियाविशेषविशिष्टं नयाधारत्वे
वेतियादः नन्वक्रियाविशेषेऽरूपमनारूपिताशंक्याधारत्वमेवेत्यर्थः। ननु साधनेशक्तिरिति सर्वपौनत्सकर्षेकिंगादिपोनोगंतन्त्रा
हासाधनशब्द इति। ननु वृत्ते रूपवत्त्वं व्याख्यानमिसर्वेनेनविहितं नवति। सती थी स्वार्थं सर्ववाच्यमाह तन्त्राह। वत्तिमस्येदृक्ति। ननु
नरूपानावपर्थमानायसामान्योवनिरपिमस्फुजितमादायेति कर्मेवाच्यवाच्यवाचकभावोऽन्तराह साम्यवनादिरिति तान्य
वीमितिनिनहवेतोऽत्यर्थः। नस्यभावस्यानन्वयत्वव्याख्यानस्याभ्यानुमयोः सिद्धो वाचकत्वेऽन्यथोपपत्तिरित्याह। अन्यरोपेति
त्रिननुप्रक्रियववनयोः समस्तामानाधिकरण्यामीवापादेऽनुपपत्तोऽत आह। यापादत्वं तिनिपात्तानामसत्त्वेकार्यत्वात्तव
यीवाचकत्वमितिभावः। पूर्वोक्तं ववने। स्त्रीपुंसामान्यान्तरालोऽपिपेतनत्वं प्रकारेणजावसतान्तरेसेनतत्पर्यतत्त्वतोरपिकाद

स्याव ताहि स्य स्यार्थः नन्वस्य विधित्वादि मति त्वादि समानदेशत्वमस्ति द्वयमत आह यामव नादितिा अधिकारत्वादिति भावः ।न
कै० त० नु न दोषो ।तोय्यापेनाधिकारे निस्थितैः न वैरंनता नीमक्षमपुरुष न तेञ्ज्ञा हविध्याधिकारे निगपौ वविधित्व स्यापि संभवान्न
जानीमक्षमुक्ति नवनि स्थितु मक्षमापि केति भावः ।नमितिसूत्रम स्यार्थ वेति ।भवनाम्ना कृतो यो पव्वपक्व [illegible] संनिहितत्वत्वात्
२२ परिभाषा मक्षेत्र पस्या नादि स्यार्थः पयोदेशं वेति ।स्त्रीपुंसान्पान तु स. तोविसनेन तौविधा पद्मात्म्व नादि संशोकत ल
तन्दुश्रस्या ऽर्थनियमार्थ तया परिभाषात्वेन व्यारव्येयइति भावः तपारपइति दिसादिसूत्रविहितानाम् पारपः प्रतिसूत्रमनुप्र
तौहि उपस्थितिसामर्थ्या देव बाधसंभवइति तस्यानर्थ क्यमिति भावः पयोदेशेति द्वंदं विंप्रमितौकोणु तहइ तत्रविहप्र
तंविधित्वमेवमतवि सर्वत्र तत्सं तत्वात्तत्रप्रमुमेसापि परिभाषात्वेनाषोदृवरोतरमात्यम्अपि वेतित्र बाव श्रेणार्थकार्य प
रिभाषाद्वयेपीति ।अपीति ज्ञौनमात्र एवेति पाठे निज्ञौ नमपि ज्ञानमे वासामान्यतौ ज्ञाने वाञ्जतएवाग्रेवि ज्ञाने सुतौविधि
षत्ता नेनार्थ केतनत्वमत्रसाधवन दघा कंक्षानिरपनेनतरं हित्व्रत्वस्मरणावकाशः ।उपयोगो तच्चं नतु कर्मस्तिजयो हपस्थि
ता ।ततरत्वमतुञ्ज्ञादापुरणाव द्वतेति ।भावशब्दो त्पत्ति भावपवा चीपपाञ्ज्ञपं भाव इति वहार्थमात्रे प्रिपथाविचित्राभावरूपत
इति अर्ति वस्तुगागदिस्यापितं चारिसुस्या पीभावः संचारीभाव इति ।कर्ते वर्जितप [illegible] केवपस्तवभावेनेमा देघात्वर्थ वचनः राम २२

मह जिनिमिजवाचीचेसमिमापेरग हमाष्येश्रमिस. मादिहिजिानआचष्ठेः। प्र... नाम्निनेजि। वेनोभावाइजिमाष्येगमा
वशदस्मामिमामवाचिने नौ किकः मयोगः ममारगात्वेन दृशिनः अमिमामम्बक्ष्मे वदर्श पतिमाषेकुवाः पत्रेश्रेषदनर
जि। नेतुपदच्यमिमा देत्वानानपजिः नावंगुरगमहजिनिमिज क्रोनंप्राहतुरगशाइ नेजि। नतुनैयापिकादिसमनसवेजिभावः
चिबमानत्वादिजितुष्टाविसादिः नांत्रिकद्वयमरतोहपत्वमिजि भावममपानुववाजिरजप्राहदवमरइ नेजिविग्नेष्टमसत्वाय
क्रिमापामपिसत्वाजप्ताचहोसत्वमावापलद्दजिलिगसंख्यादिविग्नेष्टमनत्रुमधीः। महजिः नहीवनामीजिजिशेषः। नाय
सेजिइंचविमिदिनाक्रिगजिमजेधर्मसवदाक्रिदिजिमजेचा। अजिमानवदर्थइजिमनेश्रान ... वायसेजि। जचनचनाइमहजि
निमिजानिसूषमजिपनमेदर्शविजिमचमइजि। सामान्येहपत्वाहेगुणिरजितत्रुपपादपजिश्रमेदेजि। सामान्येगुणागनन्तु
भूत्वादिनानौ। विसंपादिमालिनीजि। भीमारां चतुष्टागुमहधसंदीर्घवेसमादावरगादपशाच्छाञ्चारवादिदजोःनाहलोजि
कानोधाःभि आवरंजजि उदारगमेदेनमेरंवर्गानामः मनेश्रेपाविकमेदेनवाजानिमानेजिजा आरख्यापामिजिलच्चवला
नह्वाविनानेष्टाञ्चधसामेजिनाजि। प्रनादिसोकपरंपरवेसर्वीः। गुधामनमेवदर्शपजि। पोगोमदःसमगार्थइजिमहजिनिमिज
हाम्नपमोञ्चसर्वीनाधामिकेनानाःम्यमेवसंवधइजिभावः। भेवलमिजि। नाजिद्रगमहृजिनिमिजकमाइपपमाभेवलेनाजिदु

लौकाकोऽग्राह्यपसत्त्वासैपादिनात्ताभसत्पानात्र संबंधनालिंगित संबंधमानाभावादिति भावः संबंधमद्वृत्तिनियामकमिति
के. रौ. नियामकसंबंधत्वानादेवकुण्डबदरादिवृद्धसमवद्वृत्तिनियामकसमवद्वृत्तिनियामकत्वेऽपि एवं नामसयागाग्निप्रयापामेदसंयोगमतीतेसत
२५ नसंबंधत्वानादेवघटादस्य सहद्वृत्तितांनियुक्तापोत्स्वत्वहृयकृत्वानादेवेतिभावः किंयाकारकेसंबंधः कर्तृत्वादिरूपः गावेक
दपाकसंबंधः गतीरिशमित्तिनियामकत्वसहवानाद्वृत्तेरकथीभावंगीकाराद् । नचैवंक्रियापासहद्वृत्तिनियामकतयाकृतत्वाना
यतिः क्रियासंबंधसहद्वृत्तिनियामकत्वेनसदर्थानां । क्रियासंबंधसहद्वृत्तिनियामकत्वेनसर्वानां । क्रियापदं चसंबंध
सहद्वृत्तिनियामकत्वनशव्दताचोपपत्तेस्तत्रानि नचानुपपत्तिश्वानांसहद्वृत्तिरितिसमवायत्वादिरितिचोद्यांकेचिदिति । तोत्रेचवस्तोः
सहैतवेनत स्यापि जातित्वबोधनादिति नन्ववं नयावजातानस्यापासिति सूत्रेऽत्रौपगवादयोऽपत्यानत्वमात्र्यके
पटयोः जातावेवेति संबंधस्याभावान्ता । जातित्वपत्रभेदेनैवमानमिति ननसंबंधस्यापिमतोतिरितिभावः । जाति
नहर्तागवेतिरहस्योपतः भेदसंबंधस्यनकालवकसंबंधस्यासर्वैः । समवायादितिनीलोत्पलत्वमित्याहाचशिखनस्यासावेननद्गत
रत्वसमपेतनीलत्वरूपमृगरत्तेर्बोध्यतिइतिबोध्यं । ननुपदसमुच्चयतिबृजभेदविवक्षमाणतेर्योपोपिते नः स्यादितिवा
कमतेसंधाभिधानमेवस्यादतआह । तुगिधानकोऽस्तीति । नहीति । तत्पहृद्गलतोऽभेदैनैवबोधकेननुसत्तासंबंधेनशानम

रामः
२५

स्य पल्क कर्ऽत्वारोपे रोगवचा घट इति भावः। तस्मात्सर्वे विश्विति। तस्य दार्थी विभर्थः धाचितुलस्तु सर्वे विह्नितमेव यावं जातिसमुदाये इति तस्मा
नुभ्द तावत्प्रथमे इत्वविवक्षया इफ्रवचं नंउभ्दः तावत्प्रथमेर त्वेतु द्विवचनादिकमपि वोध्यं संज्ञि खयलो इतिशव्दार्थयो रमे दाध्र
वसापा ज्ञातिव ह्रिशो खरगतपा भासमाने इत्यपि वोध्यं। तद्मे इज्ञानादेव हि तत्र ज्ञादिशव्द म इतिरिति तस्य मद्दतिनि
नि ८ मित्तमैं भावः इत्याहुरिति शव्दार्थयो र्भेदवादिनते इदं वा चकत्वमेव संवेधत्तम इ ज्ञानानाहावकत्वग्रहासंभवद्। साद्याह
हृचिंनीनात्वेन हत्वं योगव धम्निस्याहे नानाशव्दे ऽ सहभते सहशव्दः सहभतेह तोवतैतैतो ऽ सहभावावे मस्मप्र
ति वोध्ये। एवं च यमत्ज्ञानानाद् धिशव्दस्यमहति: समस्य पार्थी: मज्ञातिरर्थे परेव महति निमित्तत्वेन वतछ संवेधस्तम
समिध्यानाराद्दिचिख्ये ज्ञाये वानुभवान: वार्तिकस्वारस्याच्वे शशतावत्र्यैगुणसम् लोद्वमिति मते सम्यह समाहितो
र्ये दमावादिति भावः। भाष्ये ततोन्यादिति मत्येकातिरिक्तं सम्यह ह पाग्निरुपार्थी: । एन उक्रमिति। शब्देनादि भाष्यं सम्यग्भेद
कपरमिति तात्पर्य ततोन्यद्वमिति तु केशुनरन्यत्यानन्यत्वविशेषः मख्यो शुक्लो ... शुद्ध इ। ... ऽ समारोपेति। तेम्योन्यद्रव्यमि
ति मतानामिंद्रं वोतानन्यादिति मन्ताराणि वेति मन्नागोच्यार्थ इति भावः। भाष्ये गुणनानावेभावादिति। अत्र यं वार्तिककारः
कुर्विनववदना नन्तु तद्धुकावगतेर्थमसारा पच्छे तमिति तद्धाकस्येवमन्याराता त्वेनोपन्यासो ऽ गुणो ... ति लोकव्यवहारप्रसिद्धा

दर्शनवनलतनुलाद्यादिवोधा। भेदप्रतिपत्यर्थ इति स्फुटमितिसूत्रे भाष्योक्तेः ५

न ग्राह नास्तिकेति एवं च त्वदीयोयं प्रश्नः निर्विषय इति भावः। लोकप्रसिद्धमि २

स्यैः। नो न प्रसिद्धं व्यवहार्थस्येवाश्रयणं प्रकृतमिति भावः। वचनाभेदस्य नास्येवेति नास्यं यं प्रसन्नपीति। यथा मनुष्यत्वे यो वा सुवमेदा
कै॰ टी॰ भावेपि लोके नर्देशादिति भेदव्यवहारदर्शनाद्यर्थः। एवं च व्यक्तिनिष्ठो व्यवहारो लक्षणेऽशास्त्रार्थानिराकरणमिति भावः। न च न प्रकारीति। ए
वं चानुपपत्तिप्रसङ्गेनामत्वाभावविशिष्टप्रयोगाद्यर्थः। अनुपपत्तिप्रसङ्गात्मेव दूरत इति भावेपि शोभितिनास्य च ह। उपपत्ती
२५ ति। एवं च विविक्तनयान् हस्ताभावात् समानविशिष्टप्रयोगाद्यर्थः। उपपत्तिस्थितेस्त्रसमानामेव समानविशिष्टाय केउपपत्तिस्थितस्य सामान्य
नामान्तर्माननस्यमानस्य नामान्य सत्वविशिष्टप्रयोगस्य अनुपपत्तिमात्रसन्निविशिष्टप्रयोगार्थः। एकैनेति भागानां मेलनेऽहिन
स्य नव्यवधानात् अनुपपत्तिः संभाव्यत इति भावः॥ एवं नहीति। प्रतिरिक्त इव सन्न व्याप्तस्य चक्रः सनावेक्ष्य पादनुमत
त्वं हृदीति भावः। किन्नु स्वतोति हृदयं सहजाति तोविवेक्षस्य हृदयव दृढवहि स्यादि दृष्यहृदयवदावविवक्षमानस्य पेनार्थः। विन
तिपदः स्वमिति। प्रत्यक्षमतीति यत्तत्वसंमयादित्ति भावः। स्वा सा सती दृष्टमिति दृष्टं गुणो योप्यात्तविशेषवत्ता स्वपत्ते
विशेषवत्तते नासन्नपपत्तो हृत्यागोपेयरस्य समानाता। यदि सते कं दृष्टत्वे स्यान्ते उच्चापत्तिस्वारयोः साम्यानन्यो रेकत्वा
पत्यादनुसन्ध्याविशेषानुपपत्तेः। नस्वेकातिरिक्तस्वातन्त्र हृदयेवे विशेषवादी नगुणसमरूह हृदयस्यानानानुहृत्वादिमि रथिकानु राम-
हृत्वादिमत्वेन भाष्यमदर्शितविशेषो विसद्धिप्रतिरिक्त संग्रह हृदयद्व्याप्तिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः। भाष्यकार इति दृष्यमाधा २५

ऽपविवक्षयेत्याशयः कुड्यादीनामुपचयापचयपर्यंक इति पाठः श्रोत्रादीनामिन्द्रियत्वात् तेषामपि पक्षत्वेनमाश्रयं यमा
सात्तापेक्षवाधिक्ये यायाः प्रत्यक्षत्वं समत्वं तेन न्यायेनानुमानविषयत्वं स्योतितं गन्तेरितिनदुपन्यासः प्रमाणवाध्यनुमा
नशाद्दस्यानवकाशत्वात् पुंस्त्वानुपपत्तेरानुमीयते नेतियद्यपि कोऽहं त्वदिति माध्याक्षेपार्थः यादिमांदिन्यं विला
रः ननु तत्त्वान्तरस्याभेदाभावादहन्तात्मोक्ता सैवेति नमनोज्ञानमेतद्यर्थः गुरुत्वमेदादितितमेदेदत्र यमवापिकारणा
ज्ञाभेदाधीनत्वमिति द्व्यसतिरिक्ताश्रयितिमात्मेतत्वमितिमस्यतत्परप्रयोगद्व्यमितिनिभावः ग्रन्थवदेतिः स वंदिहन्त्या
दिलक्षणापिकारणमतमेवद्व्यमित्याद्वैतत्वं पर्तधावन वैफल्यापत्तिः। के वातिरिक्तस्यैकत्वरूपत्वाश्रयत्वाभावे विरुद्ध
गुणाभिरस्पष्टज्ञानाधिष्ठानाश्रयत्वमानात्मेन्ज्ञानमेवेकत्वरूपत्वेरेवद्व्यत्वादृष्टापत्तिरेव द्व्यानतिरिक्ते स्तद्व्यतोनन
इतिरिक्त द्व्यमित्याविदंस्यानेकैवेदं पदार्थेष्वत्वादिष्योधिकरणत्वादुपलब्धिः तस्माच्च कर्मतोविशेष इति भाष्य
स्यकार्यसाधिकरणत्वसमत्वद्व्यतोविशेषकार्यत्वमितिद्व्यमिति प्रत्यर्थः एवं वनुमन्यमानाद्यदिसमस्तवद्व्यं
मयैवं वगुणत्वमितिद्व्यगुणयोर्भेदम् इत्येवमितिमनसापार्थयोर्भेदोपपत्तिरिति भावः किंवेतेषामेवगुणमेकं द्व
व्यत्वेनैकद्व्यमतीमापत्तिरितिएवं वायुतप्तिक्रूरत्यादिवरमायाम् द्व्यायवयवानुगतैः सम्बन्धोद्व्यतोवनाद्वैतद्व्यत्वं

क्रै. टि. स्वत्वं वलिक्षियामिति तत्त्वे भाष्ये उक्तं न चैवमवतः कः संबन्धयोग्यता समुदायो द्रव्यमिति तथा तत्र च तत्त्वे पि भाष्ये उक्तं वस
२५ म्बन्धयोग्यताः समुदायवत्त्वमिति तीतिदिक्. नन्वत्र पक्षे ग्राम तत्काद्देशपाके न पूर्वद्रव्यादि विनाशे तत्र वादि तत्समुदायस्या
पि नाशात् तत्र देवदत्तमानत्र क्रमिति समतीतस्य नापत्तिरिति चेन्न कैचि दुरगात्मनो नाशोपि विरहो ऽगता समुदायस्य तत्तेन
न सम्भिक्तोपपत्तेः तदेवाहुः ग्रावापात्स्येति समन्वेवादिति दोषः समवायस्य समुदायस्य स्वादिवादि समवीः केषरत्का
वैशेषिकादिनपात्रत्सारेणभाष्ये भावस्यात्. कृपेत्क्षियामिति तत्त्वे स्वभाषे तत्त्वविरुद्धमत इतिचिंत्यं कथं
वस्त्रिं पुनर्द्रव्ये केगुणा इति समवायस्य नित्यत्वेनतिवचितः संतत्कानेनेति. तेहि व्याक्तिवि षयामेव समवायम्भिक्तानन्तं तेषे
त्विति. तेहि परमाणुपर्यंतद्रव्यनाशे परमाणुरस्वेव याकजरूपा भुसतोभुतः पूर्वतद्रव्यारंभे वं दति जातेश्चा
धारो द्रव्यमिति. वचपि तुलोपि जातमाधारस्तथापि समवतानाभिमायेनोद्गुणानामपि इति समम रूसमेरेकलनयेवा
मपरत्वमपवहरोपीति भावः एवं वदतासम रूपेद्रव्यमिति पत्ने जातिरिति पीतभाष्येणानविरोध इति मनसा पानि
रूपितभाष्येवं वीसतमथीकुरोगु इति तसम्भुतो इति वक्तव्यमिति भावः ननुद्विगुणारम्भे पन्नगुणाशाद्वेनेयभि गा.
धानादृश्याणीनामितिन्याये नचवीसतमथभावेन वचनस्यानुपपत्तिरतश्चाह विषयेति कर्पंमसंगात इति. पराश्वय. २५

स्याभेदस्य स्वगुणापदार्थत्वादिति भावः कश्चित्तु विनिर्दिष्टे पदार्थे वस्तुनि । अत्र वधार्थे सामान्यस्याभावादित्याहुः संदिग्धामध्ये न्यायः बद्ध
धीतेदंतद्दीपमध्यपदेहिरुत्तामित्युक्ततेते । भास्याप्रः क्रमनमप्रधीतेन स्वक्रियुक्तं । संदिग्धाध्यपनकालेऽपि नानरोपक्रमयापदाध्य
पनस्तत्वाद्धहृदृद्वित्वे देतिभावः भेदे वोधगतानित्याद्देः समानित्यादिः पदक्रमाध्यापीतिः पदान्तां क्रमेरापविछेदेनाध्यापोऽस्यर्थः
।मा भेदसमानपदे घुद्दृतोपुक्ति माद्दा । नसंक्षितेति । प्रस्यविषमानित्यादिः । तथ्वनपनाद्देवेदाजरेति । प्रथमपनक्रमपमेरादिति ।
प्रथमपदविवपव रागो नु प्रत्नीमेदादित्यर्थः युक्तितद्वतिवोध्यमानपदस्वरूपमभेसदाभावादिति भावः युक्तितः समानुतिदे
शास्य समासप्रवपवाद्यर्थः तदाहदेशावपवत्वादिति । समानदेशावपवत्वादिति पदिप्रवपवेतदेरानुत्सतर्यो देशावय
वत्वादित्यर्थः युक्तितः व्रात्सतापवहारमपोनकत्वेनेत्यर्थः । ननु उक्तैरित्याद्युक्तितः साम्यादेव गुणावदव्याप्तिमादपः मपो
गा । प्रतन्याहप चेति । प्रत्यक्षिमापात्तिति । सताव पदते मोजनकृता । ननु युक्तिपदेश्वुताद्विगुणास्वव जीगुणाव देवतदुत
जातिदिति क्रिमुक्त तेवस्योमाकादितोऽस्यनत्राहापदस्यप्युक्तं इति पदेनसंबंधामीवेनिमलत्वर्थे पदेनसंवेधे वलाधेरस्वत्वात्
त्वमाव मलंगइति भावः ननु पवाहस्वराढ्योमि नु मलोमुविमेवु जातिविशिष्टदृष्टमादतपाप्युत्कारवोधि गुणाविशिष्टदृष्टे
वस्यंतीति किं ननु पतो पेनेत्यतन्याहा । वस्यादपद्दति । जातिमद्दतिविमितकाशद्बोधजाऽ तेः स्वाग्रवेणामेदविवक्षैवेति भावः

कै. टी. अवच्छेदकत्वं प्रागेवोक्तं न तु तत्त्वापि शब्दत्वं घट इति निमित्तसत्त्वेऽपि तत्र ग्रहः स्यादत इति भाष्येऽत्रापि कश्चिदिति तत्राः धीत्वस्य त
तरस्मादेतिशेषः कश्चिदित्यादि उक्तोऽस्ति वाक्ति कोऽनुतरं तत्राचष्टे तेन कृतोऽपि । प्यादिरूपस्य च सरूपसर्वोपर्येति नाप
२६ न्याध्यासोऽत्र बोधः तदेवाह्नावेऽपि स्य इति सेत्तासंबंधः क्षिपत इति । यथादिस्पशब्दस्येति । अत्र सर्व्याशब्दानिर्विकल्पका
मावेनेनिधर्मितावच्छेदकधर्मितया रूपाभावेन च प्रयोगप्रवृत्तस्यादिस्यर्थः जातिमितिरितिपदार्थविशेषणतायाः कारणमोः
सावच्छिन्नत्वनियमादित्यभावः उत्प्रेक्षितुम् एवं व्याख्याने घटादिपदसंकेतज्ञानस्य कथं विशिष्टं प्रयोगासामर्थ्यं ज्ञानस्यमतो
व्यक्तेरेवमकारतातिशेषणतारूपविषयताऽपेक्षेतेभानमितिशक्तिग्रहस्य प्रयोगयोग्यपक्षतिः एवं प्रकारस्याप्रसक्तायाः स्थला
नापेक्षितिसिद्धेः समं ज्ञस्यास्य एवं च प्रकारताविशिष्टावच्छिन्नत्वमस्यपदार्थत्वस्याह जातिसिद्धान्तोक्तिः अत एवाजातिमत
रूपवारं स्यात्पक्षाक्षेतिग्रहरोमादिपूर्वभावास्य शब्दस्य ग्राह्यतापूर्वं स्यात्तादेवात्र पक्षेऽविशेषणमाह । पूर्वत्र लक्षणोक्तिमाह
स्वरूपेणापि रः यदा गोशब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा शब्दस्य रूपेऽपि स्यादेवापि शब्दस्वरूपेऽपि डाहरांगुलिवाचके स्वः पुला
दिस्यादि गोत्वमात्रवचने स्यत्तत्वते सामान्येऽत्यर्थः गवादिस्यः श्वसामान्ये सर्वान्यपि स्यापिपः शब्दस्वरूपमात्रपरे स्पः गोत्वमि राम.
तादेगोशब्दस्य संबंधी च मिदं स्यादि प्रकारेणावबोधः तन्वर्थभेदेऽविकल्पो प्रयुक्तः एकार्थीभावे विकल्पमात्रेणाह तत्राह । यकनार्थ २६

भेदप्रतीतिः भवतीति उच्यते रसादिविषयाभवती त्वर्थः। द्विविध इति। वाच्यो विशेष्यरूपः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रकाररूपं च यथा
त्वादिकार्थः। सर्वेषां व्याख्येन प्रथमबाध्येन कारणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तान्यवृत्तिवाऽव्याप्त्यबोधनाय प्रयोगं प्रमाणवृत्ति
स्य प्रवृत्तिनिमित्तरूपो धर्मस्तेषां शब्दानां भावः। अतस्तदभिधाने एकपदे भेदः। न स्यादपि त्वर्थः। प्रथमभावशब्दस्यार्थ
इत्यर्थः तावत्प्रधाना सर्वे भावा इत्यादिना केवलस्वरूपमात्रांशं संपद्यते तेन तदनुवदति मात्रपदं सर्वे सहा इति। नन्वर्थस्यार्थ
इह भवतु कथं कर्मत्वमत एवाह अनुप्रयोगः त्यागेनापीति। प्रवृत्तिनिमित्तं यथेति। प्रवृत्तिनिमित्तेन शक्तिरित्यभिप्रा
यः संबन्ध इति। प्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः सत्तात्मकस्यात्र पक्षे स्वरूपस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं च स्यात् न बोधो यस्यावि
केवलतानिरूपिततत्तद्विषयतावत्त्वं भावे शब्दः। उक्ते। नैव समस्तेति। अनेनार्थे कविरुपितत्वस्य प्रवेशप्रकारेण भवती
त्वर्थः। यथा हि तिङुत्तरादिदृष्टाभावात्वं बहुविधधर्मत्वात्। न हि समानतदुत्तरावस्थादृष्टं भवति न तथापदेशावतः। एवं गोत्वसे
वधादृष्टं गोत्वस्य प्रदेशावतोऽप्रतो गुणादिदृष्टभावत्वादेवं न तच्छब्दानां दृष्टेरत्वोऽतेषामेव निमित्तत्वादेकपचारि
कशब्दधर्मत्वमिति शब्दमात्रोपिस्य इति भावः। परे तु संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तानंगीकारेपि प्रत्ययोपपादनाय दे
अथ भावः शब्दस्य योगीवाच्य प्रवृत्तिनिमित्तान्यतरत्वपक्षद्वयं च कर्तृत्वं प्रत्ययस्य तत्र प्रयत्नमित्यादेशात्मादिरूपं प्र।

कै. टी.
२८

इति निमित्तत्वेन तदर्थः स्यादेवं चेदित्याह इत्यत्वशब्दयोः पद एकार्थवक्ताशब्दो ऽस्मात्तेस्य प्रकृतिः शब्दप्रमाणत्वस्य साधुत्वापकस्म
तो एवं च कुतस्त्वमित्याह इदः कुवर्ग इत्यादिरेवार्थः तत्वतः कुत्वं कस्मान्न भगती त्याहेत्य कु त्वशब्दार्थो कुशब्दस्य साक्ष्य भावात्तस्य
स्वार्थाभिधेयत्वस्य गुणत्वं च परशी यास्यात् । किं चैवं इत्यात्तत्वमित्याह इदो प्रकृतिमत्त्वपार्थप्रयो र्गे इमा च । किं च सर्वत्र प्रकृते
ति प्रत्ययाणां नमानेविद्त्यत्तत्वमित्याह इदो प्रकृतिमत्ता पार्थानुपपत्यातत्त्वोः स्यते । शब्दे संभवादित्याह इदमर्थः । यथा तत्र
शब्दे सा वा दर्शनेर क्षे मतत्पानार्थे तद्विषयेर्डित्यत्वा इदोग्रहीस्य भावे ऽ संभवात्प्रकृतेः शब्दपरत्वेऽरत्वार्थवाचेप
व भावमत्वपः समवेत्वथी परा यांः प्रकृतेः शब्दबोधप्रइतिनिमित्ते मत्यपइत्या ह इदं । उ सम्बन्धपस्य इन्द्र तेपितत छष्ट
त्व भः ऽ वात्स्मयिरुहुराः क्षविष्णकारः इतरेविशेष्याद् इति प्रवृत्तिनिमित्तत्व इदप संवंधस्य न हानिः भाष्ये तत्रार्थिन
तरदिति का हि वदानां क गणादि इतिधर्मान्कृत्वा हि नुपलक्षणी कृतपपः प्रत्युक्तो वास्ताः स्वदेवदत्त इत्यादाविव शा
स्त्रिय हो बोधः इत्याह इदः । गार्गि क ऽ न्यप्रवीप्तत्वार्थैः साधुपतिः तत्र भवत्यनेनेति प्र विप्रतिषेधात्मे
कत्वं दर्शयति नत्वन्तर्शीस्याति भगवद्भाष्ये काश्मी भावविवक्षा पाणिनयर्थिः त्वतलोः कृत प्रयोगिति तः स्त्रमा राम.
नत्वा य तेनः एकदेशद्वारकं च साम र्थ्ये त्वा य त्रे नापि न त इति बोधं उपसज्जेन स्यैव साधे स्तत्वे प्र भावेन ग्रा २८

स्तराय स्वार्थस्य प्रयोजनं न तत्त्वं तथा दर्शयति । मत्स्यपार्थस्येति । न च ब्रह्मणामित्र इति बोध्यम् । तदुत्तरपदार्थी
म धानमेवेत्यत आह । तुल्यरूपदार्थीति । अत्रापि तत्राप्युक्तम् इति बोध्यम् इति भावः । राजपुरुषोऽमित्रघ्न इति रक्ष
स्य दारोऽपि दृष्टार्थे राजस्य दरोऽस्य इति चेत् तस्यापि बोध्यः । ननु अत्रैव वनवत्तनैतावन्मात्रमतस्य पदस्य पूर्वेण सह इति । क
र्थं योऽर्थ प्रवृत्तिं शक्ता अप्रशस्ता यी । तादृशत आह तत्रापेक्षैवेति । न च स्वग्रस्यार्थमिति भाष्यस्य तत्र तस्य मतिधी
गि सम्पर्दश्याथमित्यर्थः । स्वयं चैतन्मिपमतिद्वं पर्यवसानमेव च सङ्गतिभावः । न तु वृस्यार्थमिति पाठे नरर्थता
भाष्यमित्यर्थः । मैत्र पदस्य रसत्वोक्तेरपाठेऽपि च दूषणा नाभस्यात् । पूर्वपूर्वमिति । ननु समासत्वात् समासन
स्य काथ्यापि न सत्त्वमत आह । समानाधिकरणे नेति । पदशोऽपि तिपदशोभी तदास्तं वंधादित्यर्थः । ग्रान्तवत्त्वात । ब्रह्मणा
त्म न त्वं तत्तावद्विशिष्ठेन इति लक्षणार्थ तात्पर्य लक्षणाहावर्त्मस्मार्थो इति । इमानि ज्ञात्वा स्मिरपवादेति त्यर्थः । गुणव
चनादि स्य इति । येभ्यः स्वकर्मीति वा जाय्या विहिता तेभ्य एव तत्तावपि कथमीति पक्षा स्मात्ता मिसित न रथ्य इति
ह स्य त्वाभिसर्वः संदित्त्वा न रथ्यो पदस्यान्तादिविधिः । संदिग्धं तत्त्वसत्वो पात्वमप्रकृतितिनिमित्तमनुपस्थानं पर्योग म
र्यः । एतत्सत्त्वभावे गुणवचनादिस्य तेऽपि तं वंध्योऽर्ध्वदइत्यादि । किं गवेति । ननु तेषां मात्रकाङ्क्षा भावेऽपि तत्र सत्ता का

उ॰ क्षयैव संबंधः स्याद्नन्यत्राहात्वानलोऽस्मीति। विचारि ध्यानन इति॰ अस्य वार्त्तिकस्य व्याख्यास्यतो मर्थः नन्वात्वादि नैव तस्मिन्न्द्रो
क्षे॰ टी॰ नन्याहस्त्वतीति॰ इत्यपमेवार्थ इति॰ सांख्यमत इत्याहाव्यथोमार्गे वारुधिमतां दर्शनादिति भावः॰ अत्र त्वायाः प्रकृत एवइति
२८ नन्वस्यानुरोधादेवं विज्ञास्यन इति भावः॰ गुणत्रय चनेति॰ अत्र त्वा याम कृतयोऽ मासत्वत न्यकालमापइत्यर्थादिति भाव४॰
स्यात्यार्थ इति॰ सत्त्वम यो ज्ञानमित्यर्थ४॰ अत्र त्वात्र कृतोऽस्मिति॰ अमासत्वतल्याद्यर्थमात्रमात्रादिति भाव४॰ ज्ञाना
विति॰ कर्माणां कामनुस्मादिति व कुत कम॰ नलिप्यतीति॰ मति मलवापेक्षयाविधित्व स्यागृहत्वाद् मपद्मपत्र मैकवा
नेऽत्रामात्रवेति भाव४॰ ननु पत्रो यैनेनविज्ञानं मर्थमत अहमावोविशेषेति॰ अत्रयीति॰ प्रवृत्ति मज्जानीयतल
ज्ञाप्य भावेन विविनम नाविर्त्वादिति भाव४॰ अन्यथाप्यावेक्षन इति॰ अत्र त्वायेषो लत्रे मस्य मातिपदिकमात्वादिति मे
बद्रूपादिरीत्यर्थ४॰ मलतत्त्व रेणोति॰ विगत कुडू॰ त्वादित्यर्थ४॰ न च नभावेनत्वाज्जीम स्यातामनत्व अह मान्त्रवना
दिति॰ अंतेनन्तत्वाणिकशोमभूतं वाच वन्नमधिमता स्वात्म॰ ननन्म॰ ननुत्वतत्वो हृदयस्थितत्वात्कस्येतिमभ्नोनुपपत्तो
नन्वाह मलिप्रेसेति॰ ननु मतिपीपि ज्ञानत्वधीकस्यादभावज्ञानस्य कथमनुगतस्यमतिर्पे४ अत्रत्वणीमस्मतिपे राम॰
येनेद्दृशीत्याहे मलिपिस्योपादानमत अह॰ अभिकारादिति॰ परिणामत्वस्यादर्शनादर्श॰ पथ्यादिति॰ ननुप्रत्न २८

त्वविषयकनिषेधेन कथं तत्रापि नानार्थादिविषये सिद्धिरतश्चाह ग्रन्थसंदेशो इति॰ ननु नञ्समासे कुतो नित्यस्वार्थात्ता
पत्ते विकल्पसमस्तार्थं कथनं तत्राह॰ ग्रन्थसंदेशोपमितिषेधेति॰ इत्यनित्यादिनामपीति॰ तथा च नञ्विषये तत्त्व
विधिर्नात्र प्रवृत्त इति भाव॰ सापेक्षत्वादसमर्थत्वेन समासप्रसङ्गो नास्त्येवेत्याशयेनाह सापेक्षत्वादसमर्थत्वादिति॰
नञ्समासे त्वप्रसक्तस्यैव निषेधादविधेयभावेन समासासम्भवादसामर्थ्यं॰ यत्रापि विषये इति॰ सापेक्षे इत्यर्थः॰ अर्थभावः॰ ३
तत्र परार्थे गुणत्वमप्रधानत्वमविवक्षायामसामर्थ्यादसमासः॰ समर्थः पदविधिरिति नञ्समासादितः परिकल्पितात्पर्ये
न॰ समर्थानामुक्तानामित्युक्तम्॰ सापेक्षमसमर्थं भवतीत्याशयेनाह॰ स्वार्थपर्यवसायिनां पदानां स्वार्थबोधकत्वं सामर्थ्यमिति तद्भा
वः सामर्थ्यमिति भावः॰ ननु सापेक्षत्वादिति सामर्थ्याभावेऽसमासः॰ तथा भाव इत्यर्थः॰ सापेक्षत्वादसमासः सापेक्षत्वादिति॰
नासापेक्षत्वादित्यसमर्थत्वात् सापेक्षत्वादित्यर्थः॰ ननु तत्तदर्थापत्तिः सापेक्षत्वासमर्थत्वेन समासो न
स्यादित्यत आह तथापि गतित्वात् समासो नित्य इति॰ ग्रन्थस्य ननु समानपदेऽसमासाद्विशेषेऽस्मिन्नवगतत्वात्तदर्थसमर्थत्व
इत्याशयेनाह॰ न॰ नञ्तत्वादिगुणमतिषेधइति नञ्समासोऽपि सामान्यविशेषाभावे समासोऽस्त्येवानेन
सम्बन्धाभावः॰ प्रतिषेधसमासेन नञ्समासस्याभाव इति हि नञ्विषयेऽपि नञ्समर्थयोः समासो भवेत्

नै. टी.

२८

गिरेक्षितात्पर्धनहितनस्तत्तापरवाश्वयपय वठार कसा मर्थ्यांश्च वेत्तानहितानेनन स्मासेउ हा हरणात्व मास्या अनेत्र चहिता
र्थस्यस्व विक्षत्ताकृ स्मामो त्राप कत्वमित्यर्थः॥ वन्सार्थो उभयविवक्षेमित्रु नयुक्तं गुणमाति षेधस्यामनो नेतिमावः॥
इदं नञ्‌ कृ सन्ननेहि मन्यमार्थे स्यस्मा पेक्षत्वन सन्न सर्थमेतिसापेक्षाभवन्तीति सापासापी कृ.ति॥ किं च हितार्थस्यसभा
नस्यमनिषेधस्यापेक्षत्वेऽप्यसमर्थानास्ववृत्तिस्स नसापेक्षत्वेनि कुन स्तहितानवमाति गतिर्भवति वसमर्थानस्य सापेक्ष
स्यापि समासवृत्तस्योपमितनमितिसक्रैमापत्तिहृजापा॥ नैषधटेउक्तत्वेन हस्त न्तरेपि समासे॥ मापाप्रामोमाना
मावानेक्षत म्रवाधिपदविवति मोक्कुमिमास्येसमिति॥ मो कुमित्यस्य पदार्थकं वर्गमकं वाक्यापामन्व्यमात्पगुणमाति
षेध मकृतिनसापक्कमितिनवकुं स्तकृतस्यन्यगात् इमरथिकद्वतिमन्वहा हरणमन्‌ तत्रहित इमरथ्यो इगाकर्तोमि
न इत वर्ध्याप्रार्थेकगुणमानिषेधस्तत्वात् मत्वहाहरणत्वात्सकृतिरेवासम्पात्ऽवसीयमतृम स्वानापिहितो घर्षित्तमर्थ
वत्स्य पोऽ प्युत प्रत्यवपविवक्षापामपिहितस्यधर्मिसेवनन त्वनन्तर्पास्त लाभावान्व पेहिताभाव: प्रतीयते नगुणमानिषे
ध: मे रावीन गर्थवात्स्यपोऽ प्युतप्रहान्वपविवक्षापामपिहितस्य धर्मितेनन त्वनन्तरप्योन्त लामावान्वपेहिता भावःप्र
मतीयते नगुणमानिषेध: मे रार्थक त्वेतन वात्य इमा: पुरिद्रश्रार्थ्ये वेतितस्या इ हाहरणत्वेनस्यात् च न्सहितत्वाभाव

राम.

२८